

Klimaatverandering in de regio

Verkenning van percepties, initiatieven en samenwerkingsbehoeften op vlak van klimaatverandering in de regio AgriFood Capital

Ingrid Coninx en Remco Kranendonk

WAGENINGEN
UNIVERSITY & RESEARCH

Klimaatverandering in de regio

Verkenning van percepties, initiatieven en samenwerkingsbehoeften op vlak van klimaatverandering in de regio AgriFood Capital

Ingrid Coninx en Remco Kranendonk

Wageningen Environmental Research

Dit project is in opdracht van Regio Noordoost Brabant

Wageningen Environmental Research
Juli 2017

Rapport 2844
ISSN 1566-7197

Inhoud

Inleiding	5
1 Percepties over klimaatverandering in de regio	7
2 Initiatieven voor klimaatverandering	10
2.1 Visies, projecten en samenwerkingsverbanden	10
2.1.1 Waterveiligheid	10
2.1.2 Hitte	11
2.1.3 Droogte	11
2.1.4 Wateroverlast door hevige regenval	12
2.1.5 Mitigatie: broeikasgasreductie	13
2.1.6 Andere genoemde projecten	14
3 Geïdentificeerde behoeften voor samenwerking	15
3.1 Betere kennis voor planning	15
3.2 Nieuwe kwesties aanpakken	15
3.3 Middelen verwerven en organiseren	16
3.4 Vaardigheden ontwikkelen	17
3.5 Meer slagkracht organiseren	17
3.6 Monitoring organiseren	18
4 Conclusie van het projectteam en opstap naar uitvoeringsprogramma	19
4.1 Waar staat Noordoost Brabant in het klimaattransitieproces?	19
4.2 Organisatie van de samenwerking	19
4.3 Voorstel voor taakvelden in het uitvoeringsprogramma	20
4.3.1 Taakveldmiddelen verwerven	20
4.3.2 Taakveld: capaciteitsmanagement	20
4.3.3 Taakveld netwerkontwikkeling	20
4.3.4 Taakveld kennis, leren en vaardigheden ontwikkelen	21
4.3.5 Taakveld communicatie en participatie	22
4.3.6 Taakveld living lab en community of practice	22
4.3.7 Taakveld monitoring	22
4.3.8 Taakvelden projecten: bebouwd en onbebouwd gebied	22
5 Bijlagen	23
5.1 Genodigden	23
5.2 Workshop om samenwerking invulling te geven	24
5.2.1 Het programma	24
5.2.2 Inleiding over Agrifood Capital en de Versnellingsafspraken 'Realisatie maatschappelijke opgaven'- door Liesbeth de Theije.	24
5.2.3 Inspirerende pitches uit de praktijk: ZLTO – Roel Clement en gemeente Boxmeer – Nicolette Peters	27
5.2.4 Aan de slag: Behoeften toetsen en aanvullen	28
5.2.5 Behoeften verkennen en uitwerken tot taakvelden en projecten	28

Inleiding

Agrifood Capital is een samenwerkingsverband van triple helix partners voor een slimme en duurzame agrofood regio. Agrifoodcapital is voortgekomen uit de intergemeentelijke samenwerking (Wgr) in Noordoost Brabant en heeft zich uitgebreid met partners uit het bedrijfsleven en het kennisdomein. Binnen dit samenwerkingsverband bestaat ook aandacht voor gebiedsopgaven met groenblauwe doelstellingen gericht op aanpak van klimaatverandering en verbinden van economie, waaronder de prominent aanwezige agrofoodketen, met water- en natuuropgaven. Agrifood Capital heeft een uitvoeringsorganisatie die zich richt op het ondersteunen van de regionale ontwikkeling en zich actief bezighoudt met netwerkontwikkeling, innovaties, profilering, fondsenwerving. Internationalisering en met projecten en initiatieven die zich afspelen op het niveau van Noordoost Brabant.

Zo is in 2016 binnen AgriFood Capital een klimaatstresstest opgemaakt om zicht te krijgen op de klimaatuitdagingen in de regio. Die resultaten zijn besproken met de relevante bestuurders. Vele partners zijn al bijzonder actief met het klimaatvraagstuk. Dit gebeurt meestal binnen de eigen organisatie en soms ook in samenwerking met anderen, bijvoorbeeld binnen het Land van Cuijk en de As50+, of op het schaalniveau van een stroomgebied. De vraag is nu welke volgende stap gezet kan worden, gegeven de vele initiatieven op vlak van klimaat(adaptatie)? Welke voordelen levert regionale samenwerking op het niveau van de regio Agrifood Capital op? En op welke aspecten kan regionaal samengewerkt worden en hoe vindt die samenwerking best plaats? Om die vragen te beantwoorden werd een gespreksronde gehouden bij de kernorganisaties in april en mei 2017:

- Gemeenten:
 - o Gemeente Oss: Anita de Smit en Frank Geenen
 - o Gemeente 's Hertogenbosch: Martine Beuken
 - o Boxmeer: John Arts, Nicolette Peters
 - o Bernheze: Harold Sofner
 - o Meijerijstad: Petri van der Aa, Jos Bongers
- Provincie: Frank Lamoen
- Waterschap Aa en Maas: Dirk van Helvoirt, Daniëlle van Son-Louwers, Mirja Kits
- ZLTO: Johan Elshof

Daarna werden de bevindingen besproken in de AgriFood Capital workshop van 13 juni 2017. De rapportage geeft de uitkomsten van de gesprekken en de workshop weer. Zo wordt een basis gevormd om te besluiten of en hoe partnerorganisaties binnen AgriFood Capital met elkaar willen samenwerken omtrent de klimaatuitdagingen onder het label van AgriFood Capital. Deze rapportage maakt volgende zaken inzichtelijk:

- Hoe de verschillende organisaties aankijken tegen klimaatverandering
- Welke initiatieven in de regio al lopen op vlak van klimaatverandering
- Waarom regionale samenwerking op het niveau van AgriFood Capital een toegevoegde waarde zou kunnen hebben

Tot slot wordt er een aanzet gemaakt tot de uitwerking van) een concreet uitvoeringsprogramma in het kader van de Versnellingsafspraken die de provincie met de regio wil maken, waarbinnen Agrifood Capital uitvoering aan kan worden gegeven. Ook levert dit rapport bouwstenen ten behoeve van de uit te werken omgevingsvisie.

1 Percepties over klimaatverandering in de regio

We spraken met de partnerorganisaties van AgriFood Capital over hoe zij aankijken tegen klimaatverandering. De opgehaalde percepties hebben een aantal verschillen en overeenkomsten. We geven hier de samenvatting van die percepties weer, op geanonimiseerde manier.

Alle gesprekspartners zijn het erover eens dat klimaatverandering plaatsvindt en zijn er op verschillende schaalniveaus mee aan de slag.

Gesprekspartner A: “Klimaatverandering is een belangrijk thema dat de samenleving beïnvloedt. Die effecten zijn hier en daar al voelbaar”. Gesprekspartner A pakt klimaatverandering nu al aan via ruimtelijke inrichting, waterbeleid, groenbeleid en bodembeleid. De aanpak is vooral gericht op het versterken van de sponswerking van het gebied om zo de (neerslag) effecten van klimaatverandering te beperken. Groene maatregelen worden ingezet als no-regret maatregelen. Die zijn immers ook goed voor andere zaken, zoals biodiversiteit, beleving, Klimaatverandering brengt ook kansen met zich mee, zoals toeristische kansen.

Gesprekspartner B: “Klimaatverandering niet belegd in een specifieke functie. Klimaatverandering is onderdeel van het waterbeleid, gericht op waterveiligheid en wateroverlast. En het is een onderdeel van duurzaamheid en energie. Daar ligt ook een belangrijke focus van het beleid. Water is topprioriteit omwille van ligging. Droogte is geen probleem”. Klimaatverandering wordt aangepakt via het waterbeleid, groenbeleid en beheer van de openbare ruimte.

Gesprekspartner C werkt al een hele tijd aan het thema klimaat. Klimaatverandering wordt gekoppeld aan de bebouwde omgeving en aan het thema gezondheid. De Health Deal brengt gemeenten, provincie en andere partijen bij elkaar op het thema gezondheid. Klimaatverandering is van belang voor gezondheid omwille van aspecten zoals waterkwaliteit en hitte. In de niet-bebouwde omgeving wordt klimaatverandering gekoppeld aan waterveiligheid, wateroverlast en droogte. Oplossingen worden aangeboden vanuit waterbeheer in samenspraak met regionale en lokale partners. Gesprekspartner C wil graag ook een adviserende rol op zich nemen om de regio te helpen bij klimaatverandering.

Gesprekspartner D geeft aan dat vooral wateroverlast door hevige regenval en hitteproblematiek hoog op de agenda staan. Maar er is onduidelijkheid wat klimaatverandering betekent voor natuur en landbouw. Gesprekspartner D is al jaren bezig met klimaatverandering en volgt de landelijke beleidsdoelstelling: tegen 2020 moeten alle lokale overheden een plan hebben – tegen 2050 moeten alle lokale overheden klimaatbestendig zijn. Gesprekspartner D zal daarbij een ondersteunende rol spelen, zodat de aanpak in de regio meer gestructureerd verloopt.

Gesprekspartner E maakt deel uit van een samenwerking tussen gemeenten. Hevige regenval is problematisch en ook hoogwater. Dat maakt dat men zowel in de zomer als de winter druk is met klimaatverandering. De klimaatstresstest, die gedetailleerd werd uitgevoerd, heeft inzicht gegeven in de kansen en kwetsbaarheden. Woningen en winkels kunnen onder water komen te staan. De kernen en bedrijventerrein hebben te maken met hittestress. Met droogte verwacht men er toenemende problemen. Men kiest voor een meer ruimtelijke aanpak van klimaatthema's.

Gesprekspartner F geeft aan dat de verdroging een belangrijk probleem is dat wordt veroorzaakt door de klimaatverandering. Gesprekspartner F is nog niet zo sterk betrokken geweest bij het gebiedsproces in Noordoost Brabant, maar heeft sinds eind 2016 een klimaatprogramma, dat functioneert als een koepelproject, waarbinnen allerlei thema's en agrarische praktijken met elkaar worden geïntegreerd. Er ligt een belangrijke opgave vanuit bodem en water. Daarnaast ligt er een

opgave op het gebied van energie en op het terugbrengen van de 'carbon footprint'. Inspiratie wordt gevonden in concepten van de circulaire economie en de bio-economie.

Gesprekspartner G: Gesprekspartner G heeft oog voor de volle breedte van de klimaatproblematiek, zowel op weersextremen zoals hevige regenval, hitte en verdroging. Men richt zich op een interactieve en integrale aanpak, gericht op het koppelen van verschillende functies bij het scheppen van ruimte voor groen en water.

Gesprekspartner H: "Klimaatverandering is een belangrijk onderwerp en staat op de politieke agenda. Klimaatverandering is onderdeel van de watervisie van de As50+. Klimaatverandering wordt aangepakt via maatregelen op vlak van hemel-, grond-, oppervlakte- en afvalwater. Er is een regionaal taakveld water waar wordt gekeken naar ambities van andere overheden en regionale klimaatopgaven, zoals verdroging, ecologie en waterveiligheid. Voor de invulling van de taken is aandacht voor innovatie en men zoekt naar innovatieve duurzame concepten voor de bedrijfsvoering.

Uit de gesprekken blijkt dat niet alle klimaatthema's even urgent en even ver ontwikkeld zijn.

Waterveiligheid is een relevant onderwerp voor alle gesprekspartners. De bijna-ramp in 1995 en het Deltaprogramma brachten waterveiligheid hoog op de agenda. Via nauwe regionale samenwerking vanuit de Maas wordt klimaatverandering meegenomen in de ontwikkeling van het gebied.

Hitte is vooral relevant voor stedelijke gebieden en voor bedrijventerreinen. In de stedelijke centra is er hier en daar hittestress, maar nog niet alle steden in Noordoost Brabant ervaren het of maken zich er zorgen over. Sommige plekken in de stad hebben te weinig schaduw en verkoeling. Groenbeleid wordt gebruikt voor hitte problemen. Hitte wordt ook wel aan gezondheid gekoppeld, waardoor het waterschap ook aan dit thema werkt.

Droogte is een onderwerp dat vooral relevant is voor natuur en voor landbouwgebieden. Onze gesprekspartners vanuit de gemeenten zijn wat minder betrokken bij de droogteproblematiek dan de vertegenwoordigers van waterschap en ZLTO. Voor ZLTO is droogte juist een heel belangrijk probleem, dat steeds meer aangepakt wordt. Voor diverse andere gesprekspartners is op dit moment de droogteproblematiek nog niet zo manifest. De recente warme periode heeft laten zien dat er wel degelijk risico's zijn. Bij de gesprekspartners is er het beeld dat maatregelen om droogte te matigen al ingebed zijn in het bodembeleid, in het groenbeleid en in het waterbeleid.

Wateroverlast door hevige regenbuien wordt door de meeste gesprekspartners wel beschouwd als een zorg. De verwachting is ook dat hevige regenbuien vaker zullen voorkomen als gevolg van de klimaatverandering. De gesprekspartners hebben het beeld dat er nog acties nodig zijn om deze problematiek binnen de perken te houden. Bij de gemeente Bernheze is er de vrees dat 'optimalisatie' van het watersysteem zal leiden tot versnelde afvoer en daarmee vergroting van de verdrogingsproblematiek.

Ook het thema **waterkwaliteit** werd genoemd in kader van klimaatverandering, omdat er meer overstorten kunnen zijn en blauwalg toeneemt, wat zorgt voor verslechtering van de waterkwaliteit. Ook worden nieuwe vormen van verontreiniging onderscheiden, zoals van medicijnresten, die door de waterzuivering nog nauwelijks uit het afvalwater worden gehaald. Die kunnen dan weer een impact hebben op gezondheid.

Vanuit de ZLTO wordt aangegeven dat het **fossiele energieverbruik** binnen de regio en emissies van de intensieve veehouderij als een probleem worden gezien, waarvoor duurzame oplossingen moeten worden bedacht. Ook anderen geven aan dat in het klimaatvraagstuk adaptatie niet afzonderlijk beschouwd kan worden van mitigatie. Daarom ook het verzoek om mitigatie en de dus de reductie van broeikasgassen, nadrukkelijk mee te nemen in de regionale samenwerking.

De vraag welk thema op welk schaalniveau moet worden aangepakt, is niet sluitend en éénduidig te beantwoorden.

In de gesprekken is gepolst welk klimaatthema op welk schaalniveau aangepakt zouden moeten worden. Het antwoord op die vraag hangt af van de bedoeling van de samenwerking. Wanneer men kijkt naar louter het schaalniveau waarop *de fysieke maatregelen* het best kunnen worden opgepakt, dan ontstaat het volgende beeld:

Waterveiligheid	Bovenlokaal aanpakken
Hitte	Lokaal aanpakken
Droogte	Bovenlokaal aanpakken
Wateroverlast door hevige regenbuien	Lokaal aanpakken, aanpakken op stroomgebiedsniveau.
Waterkwaliteit	Bovenlokaal aanpakken
Reductie broeikasgassen	Bovenlokaal en lokaal aanpakken

Maar zelfs in het geval van een bovenlokale, en dus regionale, aanpak, is het de vraag of die op het subregionale niveau van een groep van gemeenten, op niveau van AgriFood Capital, op niveau van het fysieke systeem, of op niveau van de provincie zou moeten plaatsvinden. Daar moet verder over gesproken worden. Ook bestaat er behoefte aan samenwerking en afstemming tussen de verschillende bestuurslagen bij de uitvoering van maatregelen.

De klimaatthema's zijn met elkaar verbonden, en ook verbonden met gezondheid, duurzaamheid, beleving, water en groen

De thema's worden in de gesprekken met elkaar verbonden. Dat komt omdat velen klimaatverandering op een integrale manier aanpakken via ruimtelijke adaptatie en groene adaptatie. Meer groen in de stad is goed om hitte te beperken, zorgt het voor infiltratie van water en geeft de mogelijkheid om water te bufferen. Diverse gesprekspartners zijn al actief met het geïntegreerd aanpakken van de klimaatthema's. Dit doen ze onder label van circulaire economie, bodem-en waterbeheer, verbeteren van de sponswerking van het fysieke systeem, groenbeleid, gezondheid, duurzaamheid, integrale gebiedsontwikkeling en verbeteren leefbaarheid en sociaal welzijn.

2 Initiatieven voor klimaatverandering

De partners binnen AgriFood Capital zijn al ruime tijd actief met klimaatverandering. In dit hoofdstuk worden visies, plannen, projecten en samenwerkingsverbanden beschreven die tijdens de gesprekken zijn genoemd.

2.1 Visies, projecten en samenwerkingsverbanden

2.1.1 Waterveiligheid

Waterveiligheid is al sinds de jaren '90 een belangrijk thema in het gebied. In 2008 heeft het rijk het Deltaprogramma opgericht en één van die programma's is het Deltaprogramma rivieren (vanuit IenM) gericht op de aanpak van overstromingen door hoogwater uit de Maas ([Deltaprogramma Rivieren - Maas](#)). Momenteel zit men in de projectenfase om ruimtelijk na te gaan hoe het beschermingsniveau verbeterd kan worden. Zo is er het MIRT Koploper [project Ravenstein-Lith](#), dat getrokken wordt door het Waterschap Aa en Maas in nauwe samenwerking met provincie Noord-Brabant, Den Bosch en de gemeente Oss. Andere organisaties, zoals provincie Gelderland, Natuurmonumenten en andere gemeenten en waterschappen zijn ook betrokken. Men wil uitzoeken welke verruimende maatregelen kansrijk zijn tot 2030 om zo het systeem robuuster te maken. Informatiesessies met burgers en bedrijven begonnen in mei om van hen ideeën te horen omtrent ruimtelijke koppelingsmogelijkheden.

Men denkt eraan om binnen het Deltaprogramma ook een belevingscentrum aan de Maas op te richten zodat burgers bewust worden van de waterproblematiek. Dit zal gebeuren door mensen te informeren over water in de brede betekenis, water en natuur, water en economie, Er wordt ook nagedacht over het communicatietraject om mensen mee te kunnen nemen in het traject dat tot 2030 zal lopen. De bedoeling is ook dat mensen bewuster leren omgaan met water en water zullen afkoppelen.

Het waterschap is erin geslaagd om enkele bedrijven te stimuleren tot het nemen van waterveiligheidsmaatregelen door informatie over overstromingsrisico's te verstrekken en dat met ze te bespreken.

Meijerijstad is bezig met het vasthouden van water in de bovenloop van de beken. Hiervoor heeft men het concept van 'waterhouderijen' bedacht, waarvan er op korte termijn een aantal zouden moeten worden gerealiseerd. Ook is Meijerijstad bezig met een experiment om afvoer van hemelwater via het riool overbodig te maken, door een oppervlakkige afvoerstructuur en veel meer plekken te creëren waar het hemelwateroverschot kan worden vastgehouden.

In Bernheze is er de ambitie om water zoveel mogelijk vast te houden om daarmee benedenstrooms problemen te voorkomen en verdroging te verminderen. Binnen de ruimtelijke plannen wordt daarom zoveel mogelijk water vastgehouden. Daarnaast wordt bij de reguliere taakuitvoeren zoals riool- en wegbeheer zoveel mogelijk regenwater afgekoppeld en benut voor o.a. groenvoorziening, in plaats van in het riool te laten lopen. Voorts is aandacht voor het optimaal benutten van grondstoffen in water, vanuit het adagium dat afvalwater niet bestaat. Samen met de gemeente Meijerijstad, 's-Hertogenbosch en waterschap Aa en Maas is er gewerkt aan 'Visie het Aa-dal'. Binnen deze visie is ook aandacht voor het vasthouden van water bovenstrooms om problemen benedenstrooms te voorkomen.

In Boxmeer worden naar aanleiding van de wateroverlast in mei – juni 2016 interactieve bijeenkomsten gehouden met particulieren om samen betekenis te geven aan de problematiek en om mogelijke oplossingsrichtingen en maatregelen te verkennen. In totaal waren er 150 deelnemers, die 'geeltjes' hebben ingevuld. Het heeft in ieder geval geleid tot 14 maatregelen, quick wins, die meteen in uitvoering konden worden gebracht.

2.1.2 Hitte

De hittestress problematiek wordt langzamerhand manifest. Het is duidelijk dat het zich vooral in de kernen manifesteert, niet allen in steden, maar ook in plattelandsgemeenten en in de dorpen. Problematisch zijn de bedrijventerreinen. In de meeste gemeenten wordt er vanuit beheerplan openbare ruimte en beleidsplan bomen (in geval van Den Bosch) en groenbeleid, bodembeleid (in geval van Oss) en het waterspoor maatregelen uitgevoerd die de mogelijke hitte zouden kunnen matigen. Beplanting en vegetatie wordt immers via die beleidssporen verankerd in de stedelijke omgeving.

In het Land van Cuijk is vanuit het klimaatbestendighedsprogramma van het Land van Cuijk een project "geveltuinten" uitgevoerd. Ook is men in het Land van Cuijk bezig met het realiseren en stimuleren van groenblauwe schoolpleinen. Verder kwam tijdens de gesprekken die de gemeente Boxmeer gevoerd heeft rondom klimaatadaptatie omgeving de Weijer ter sprake dat bij hoge temperaturen (hittegolven in de zomermaanden) bewoners van het naastgelegen verzorgingstehuis in de zomer heel veel binnen zitten.

In Cuijk – niet geïnterviewd – heeft het waterschapkantoor, vanuit hetzelfde klimaatbestendighedsproject Land van Cuijk, een groen dak gerealiseerd om een voorbeeld te stellen aan particulieren en andere organisaties binnen de gemeenten.

Bernheze doet, als onderdeel van de watersamenwerking As50+, mee aan de operatie Steenbreek. Daarnaast is er een subsidieregeling die burgers en bedrijven stimuleert om stenen uit hun tuinen te halen en in ruil daarvoor te zorgen voor beplanting.

Voorts is er het inzicht dat men af wil van het motto inbreiding gaat voor uitbreiding. Het is momenteel juist van belang om in de kernen ruimte te creëren voor klimaatmaatregelen, zoals het versterken van groene structuren. Dit speelt in alle bebouwde gebieden, en specifiek Meijerijstad en in Bernheze. In gemeente Meijerijstad wordt in het centrum van Veghel langs de Aa onderzocht of het mogelijk is om stedelijk water te bergen door gebouwen te amoveren c.q. ingrijpende herinrichtingen te plegen. Dit in combinatie met het realiseren van een groene inrichting, waarbinnen verschillende functies samen komen (recreatie, sport, gezondheid, waterberging).

2.1.3 Droogte

Voor de ZLTO is verdroging een belangrijk probleem. Het probleem wordt aangepakt binnen het programma klimaat vanuit het thema water en bodem, gericht op verbetering van de bodemkwaliteit en de vastlegging van koolstof. Nieuwe teelten, zoals sorghum zijn een interessant alternatief voor mais, want hebben minder water nodig, dragen bij aan de koolstofvastlegging en zijn door de diepere wortels in staat de bodemlagen te kraken, waardoor er meer mogelijkheden ontstaan voor een dynamischer bodemleven. Ook groenbemesting wordt in toenemende mate toegepast.

Tevens wordt ingezet op het verbeteren van de waterbeschikbaarheid en het verbeteren van de kwaliteit van het grondwater. Ook is sprake van een procesaanpak, omdat de agrariër vaak gevangen zit in de keten en afhankelijk is van andere partners. Vandaar dat men ketenpartners betreft in het bedenken van oplossingen tegen droogte. Bodempaspoort, waarbinnen aangegeven wordt op welke wijze agrariërs omgaan met de bodem, kan voor partijen binnen de keten, maar bijvoorbeeld ook voor gemeenten, banken en investeerders een argument zijn om al dan niet te ondersteunen, investeren of gunstigere voorwaarden te stellen. Droogte in de landbouw wordt door het waterschap aangepakt [via peilbesluiten](#). Bernheze en Meijerijstad geven aan dat verdroging misschien wel het belangrijkste probleem is. Er zijn enkele initiatieven om het water in het gebied vast te houden, en afvoer te beperken. Daarvoor is het noodzakelijk dat er ruimte voor berging wordt geschept. Het moet toch mogelijk zijn om daarvoor geschikte locaties te vinden. Ook is duidelijk dat verdroging zowel voor de landbouw als voor de natuur een probleem vormt en zodoende er een basis is om een gezamenlijk traject te starten om te komen tot oplossingen. In Meijerijstad is er het plan om zowel langs de Aa als langs de Leijgraaf te komen tot 'waterhouderijen', waarbij de berging is gekoppeld aan een beekdal. Met een aantal agrariërs wordt afgesproken dat het land onder water mag lopen. Er vormt zich een

groot bekken. Als iemand behoefte heeft aan water kan hij het vanuit het bekken betrekken. Er kunnen ook andere functies, zoals recreatie aan worden gekoppeld. Binnen nu en 3 jaar zal er in Laarbeek één zijn gerealiseerd.

Ondanks dat droogte voor een aantal partners (met name de gemeenten) nog geen urgent thema is, is er wel al aandacht voor mogelijke droogte, want er wordt gewerkt aan het versterken van de sponswerking van de bodem in de beekdalen. Dat gebeurt onder meer in het [Deltaplan Hoge Zandgronden](#). In dit Deltaplan werken 13 organisaties samen om het probleem van watertekort aan te pakken. Via pilots wordt er gewerkt aan het ontwikkelen van een klimaatbestendig, regionaal watersysteem en plan voor ruimtelijke inrichting in Noord-Brabant en Limburg.

Ook zijn de vijvers in Oss in het verleden in de zomer weleens droog komen te staan. Dat heeft geleid tot aanpassingen aan de vijvers. Voor Rosmalen is verdroging van de natuur een zorg.

2.1.4 Wateroverlast door hevige regenval

As50+ is een regionale samenwerking van de gemeenten Oss, Uden, Meijerijstad, Boekel, Landerd en Bernheze en richt zich op versterken van de regionale economie en het ondernemersklimaat. Een visie en programma zijn hiertoe uitgewerkt: <http://www.as50.nl/files/download/21/Visie.pdf>. Parallel hieraan bestaat er ook een Watersamenwerking As50+, waarbij ook het Waterschap Aa en Maas is betrokken. Zij hebben een visie opgesteld op het thema water met de bedoeling om de waterketen doelmatig te beheren. De samenwerking heeft de voordelen dat kosten beperkt worden door kennis te delen en door gezamenlijke uitvoering, kwetsbaarheden van de organisaties te verminderen en de kwaliteit van uitvoering te verbeteren. As50+ heeft zich aangesloten bij [Operatie Steenbreek](#), wat een landelijke initiatief is. De bedoeling van de Operatie is om burgers te enthousiasmeren om hun tuin te vergroenen. De landelijke campagne wil de mindset van burgers helpen veranderen. Aangesloten gemeenten kunnen gebruik maken van een activiteitenpakket. De watersamenwerking heeft de aanpak vanuit de keten verbreed via de, bestuurlijk vastgestelde, watervisie met bredere wateraspecten zoals o.a. klimaatverandering. Er is een gezamenlijke stimuleringsregeling "klimaat".

De gemeente Oss wil met het bodembeleid er bijvoorbeeld voor zorgen dat de sponswerking van de bodem versterkt wordt. Zo kan water beter worden vastgehouden. Den Bosch heeft een gelijkwaardige aanpak ingebed in het nieuwe beheerplan openbare ruimte. Daar krijgen klimaat en verharding specifieke aandacht. Ook hebben beiden waterbeleid dat aandacht heeft voor klimaatverandering, gericht op het ontwikkelen van een klimaatrobuust watersysteem.

Binnen gemeente Oss bestaan ideeën om NME Elzenhoek mee in te zetten voor bewustwording van burgers hoe om te gaan met water, en voor ondersteuning van de uitvoering.

Ook Den Bosch start binnenkort met een campagne waterbewustzijn, om bewoners te bewegen om hun tuin te ontharden. Dat zal gebeuren via ambassadeurs in wijken, die het voorbeeld geven aan hun burens. Ook zijn er specifieke activiteiten die inspelen op beslismomenten, zoals wanneer mensen gaan verhuizen of wanneer ze hun tuin willen renoveren, via hoveniers en tuinarchitecten. Ook kan worden gedacht aan woningbouwverenigingen.

Het Waterschap Aa en Maas heeft recent een ruimtelijke visie voor het Aa-dal gemaakt. Men is nu bezig om te kijken hoe klimaatverandering uitpakt. In het Land van Cuijk is net een [beekherstelproject](#) afgerond. Ook voor Boxmeer is wateroverlast een groot probleem. Men is actief bezig om het probleem te bespreken met bewoners in de gemeente. Op informatieavonden hebben 150 mensen deelgenomen en meegedacht over maatregelen. Inmiddels worden de 14 quick wins opgepakt.

Project watertuinen van Sint-Michielsgestel is een uitvoeringsproject binnen Mozaïek Dommeldal (zie 2.1.6). In een watertuin wordt afgekoppeld regenwater geborgen en geïnfiltreerd in het gebied. Het project biedt kansen voor natuurontwikkeling, recreatie en ondernemersinitiatieven. De gemeente wil drie 'levende watertuinen' ontwikkelen aan de randen van de dorpen. De plannen worden in samenspraak met inwoners, bedrijven en organisaties ontwikkeld.

De provincie stimuleert in samenwerking met andere partijen ook Platform “klimaatbestendig ([Rainproof](#)) in navolging tot de Amsterdamse aanpak, waarbij via samenwerkingen een regio waterbestendig gemaakt kan worden.

2.1.5 Mitigatie: broeikasgasreductie

Een aantal gesprekspartners bracht ook het mitigatievraagstuk ter sprake, want dat wordt onlosmakelijk beschouwd van adaptatie. De meesten van de gesprekspartners hebben initiatieven lopen om de broeikasgassen te reduceren.

Den Bosch noemde in dit kader ook het beleidsplan energie/duurzaamheid dat vanuit de burgers invulling heeft gekregen. Ook wordt er momenteel een verkenning voor windenergie uitgevoerd met Den Bosch en Oss. De koppeling van mitigatie en adaptatie is hierbij aan de orde.

ZLTO zet in haar klimaataanpak ook in op duurzame energie, gericht op besparing van energiegebruik en op duurzame opwekking en levering van energie. Het plaatsen van zonnepanelen is vooral interessant voor de veehouderij. Om bedrijven over te halen voor investeringen zijn subsidieregelingen nodig. Geïntegreerde initiatieven

Heel wat van de initiatieven die hierboven genoemd zijn, zijn ook geïntegreerd. Door in te steken op 1 klimaatthema ontwikkelen ze oplossingen en maatregelen die ook voor de andere klimaatthema's relevant zijn. Hier worden initiatieven en samenwerkingen genoemd die vanaf de start de klimaatthema's tegelijkertijd aanpakken.

In de samenwerking B5 (+Oss) is het waterschap bezig met het ontwikkelen van een klimaattoets om ervoor te zorgen dat ruimtelijke ontwikkeling klimaatrobust wordt. Dit vindt plaats in het kader van het [Deltaplan ruimtelijke adaptatie](#). Die klimaattoets helpt om de openbare ruimte in de stad klimaatrobust te maken.

Vanuit het Waterschap Aa en Maas worden er in verschillende gemeenten, waaronder Oss, Sint Anthonis, Someren en Boxmeer, weerdialogen georganiseerd vanaf eind mei. Een weerdialoog brengt tal van partijen, waaronder ondernemers samen om percepties en initiatieven te horen omtrent weegerelateerde zaken. De bedoeling is om de mindset gelijk te krijgen en verschillende belangen met elkaar te koppelen.

De regio [Land van Cuijk](#) bestaat uit de gemeenten Boxmeer, Cuijk, Grave, Mill en Sint Hubert en Sint Anthonis. Zij hebben werken al sinds 2014 aan het project 'Klimaatbestendig Land van Cuijk 2030' samen met het Waterschap Aa en Maas en de Provincie Noord-Brabant. Binnen dit project wordt gewerkt aan een aantal deelp projecten zoals groenblauwe schoolpleinen, tuinvergroeningsactie en wordt intensief ingezet op bewustwording en borging binnen de gemeentelijke organisaties (organiseren van workshops met collega's, excursie, symposium, klimaatkansenkaart). Zij [lanceerden al initiatieven](#) om burgers aan te zetten tot meer groen realiseren, zodat het water niet naar de riolering afstroomt, maar naar grondwatervoorraden.

Alle 5 gemeenten starten met een eigen casus binnen de gemeente. In Boxmeer heeft in dit kader een integrale pilot plaatsgevonden in Steenstraat Zuid, waar een woningbouwlocatie ligt. Hier is een andere manier van werken geïntroduceerd, gericht op waterberging en groen als belangrijke aspecten van het stedenbouwkundige plan wat inmiddels verder doorgewerkt heeft in een vastgesteld klimaatbestendig groen inrichtingsplan. Hierbij heeft de gemeente samen met partners de randjes opgezocht, gericht op robuuste en inheems soorten, functiecombi's (wadi, speelplaats – staat max 24 uur onder water), en groene daken zoveel mogelijk van carports en schuurtjes. De volgende stap is die van realisatie en uitvoering (2017-2019).

Mozaïek Dommelvallei is een initiatief van vrijwillige professionals, waterschappen en de Dommelvallei-gemeenten. Het is ontstaan doordat er nieuwe ruimtelijke vraagstukken spelen in Brabant, op het gebied van stad, natuur en productieland. Deze opgaven vragen om regionale samenwerking, met het Brabantse watersysteem als verbindende onderlegger voor een nieuw

raamwerk. Mozaïek Dommelvallei wil bedrijven, burgers en maatschappelijke organisaties stimuleren om initiatieven en projectvoorstellen op dit gebied in te brengen. Een bottom-up ontwikkeling voor een hernieuwd en toekomstbestendig Brabant.

In Meijerijstad heeft een bureau 140 ideeën opgehaald, door aan picknicktafels langs de Aa mensen te vragen wat de wensen zijn. Deze ideeën zijn gekoppeld aan de opgaven. Het heeft geleid tot het benoemen van 7 icoonprojecten. Een icoonproject moet naast waterkwaliteit en kwantiteit ook bijdragen aan klimaatvraagstuk; creatief cultuurhistorisch, sport, natuur. Zo worden diverse opgaven gecombineerd. Met de 7 icoonprojecten kunnen 50 ideeën worden meegenomen en gerealiseerd. 2 Icoonprojecten liggen in Meijerijstad: Centrum van Erp en Centrum van Veghel, meer ruimte voor de beken in combinatie en het creëren van recreatieve functies en sportaccommodaties.

Een aantal gemeenten (Oss, Boxmeer, Den Bosch) maken ook werk van groene bedrijventerreinen. Die groene bedrijventerreinen leveren een aangename omgeving op voor de werknemers, verhogen productiviteit van werknemers en helpen ook om klimaateffecten op te vangen zoals hitte, droogte en wateroverlast.

Net zoals een aantal andere gemeenten stelt Waterschap Aa en Maas [een subsidie ter beschikking](#) voor klimaatbestendige maatregelen, zoals groendaken, geveltuintjes, hergebruik van regenwater, etc.

Ook vanuit het [Deltaplan Ruimtelijke Adaptatie](#) wordt een regionale samenwerking opgezet. Dit bestuurlijk overleg is begonnen op het niveau van het stroomgebied van de Maas, met partijen uit de provincie Brabant en de provincie Limburg. Het plan vormt de leidraad over hoe men wil gaan werken met streeknetwerken.

Op landelijk niveau is het opzetten van samenwerkingen rond specifieke thema's en onderzoek hieromtrent. De Regio AgriFood Capital is via het Waterschap Aa en Maas aangesloten op dit programma, onderdeel 'klimaatbestendigere stad'.

De provincie neemt klimaatverandering al zover mogelijk mee in het natuurbeleid. Dit gebeurt via terrein behorende organisaties.

Ook de omgevingsvisie is genoemd als dé driver achter klimaat gerelateerde initiatieven.

2.1.6 Andere genoemde projecten

Het waterschap Aa en Maas werkt ook samen met de gemeente Oss aan schoon water en de rol van groen om water te zuiveren. Dit ook met de bedoeling om bij te dragen aan de algemene gezondheid van mensen, want zij gaan ook begrijpen dat reststromen van afval naar het water voorkomen zouden moeten worden (duurzaam Oss). Hierbij kan het initiatief Blue Zone worden genoemd.

Het Waterschap Aa en Maas noemde ook de [Health Deal](#) die vorig jaar door regionale partijen ondertekend werd, vanuit de ambitie om samen te werken aan betere gezondheid van de Brabantse burgers.

Het Waterschap Aa en Maas voert ook projecten uit op vlak van blauwalgen. Die zullen door klimaatverandering belangrijker worden. Ook zal het beleidsplan waterkwaliteit en beleving omgevormd worden tot beleidsplan waterkwaliteit, gezondheid en beleving. Hier gaat het onder meer over riool overstorten en zullen aspecten van klimaatverandering meegenomen worden om te voorkomen dat overstorten leiden tot gezondheidsproblemen.

De afgelopen jaren hebben zich in de regio al een aantal samenwerkingsverbanden gevormd waarbinnen gemeenten samenwerken aan projecten op het gebied van klimaatverandering. De samenwerking binnen het Land van Cuijk is gericht op een klimaatbestendige subregio, waarbinnen de gemeenten werken binnen een programma. Daarnaast is er bovengemeentelijke samenwerking tussen de As50 gemeenten, onder meer gericht op watervraagstukken. Voorts is sprake van samenwerking tussen de Brabantse steden (B5), waaronder Oss en Den Bosch, waarbinnen klimaat en water ook aan de orde komen. Verder vindt samenwerking plaats tussen gemeenten in de stroomgebieden van de Dommel (Mozaïek Dommelvallei) en in het stroomgebied van de Aa.

3 Geïdentificeerde behoeften voor samenwerking

Op 13 juni 2017 is er een workshop gehouden in Den Bosch om de bevindingen uit de gesprekken te bespreken met een brede groep van ongeveer 30 deelnemers uit diverse organisaties. Er is toen gekeken welke samenwerkingsbehoeften er zijn en er is verkend welke activiteiten gewenst zijn. De lijst van deelnemers en het workshopverslag zijn te vinden in de bijlagen. Hier worden de genoemde behoeften kort samengevat.

3.1 Betere kennis voor planning

Kennis is gefragmenteerd en nog niet altijd vertaald naar het gebied. Samenwerking zou:

- **Beter inzicht moeten geven in de betekenis van klimaatverandering voor een specifiek gebied:** Het is nu bekend dat klimaatverandering gevolgen heeft voor de regio. De komende jaren wil men beter zicht hebben op de concrete uitwerking van klimaatverandering voor bijvoorbeeld een wijk, een beekdal, Die inzichten geven aan welke opgave er ligt in het gebied en wat er nodig is om klimaatverandering aan te pakken.
- **Optimaliseren van maatregelen:** De lokale overheden weten dat klimaatverandering aangepakt kan worden via groene maatregelen en minder verharding. Er is behoefte aan betere ondersteuning om te weten wat de 'juiste' maatregelen zijn. Kennis moet helpen om goede keuzes te maken uit een combinatie van maatregelen ('welk groen kan elkaar versterken?' – wat is het effect van droogte op groenvoorzieningen?), zodat die de fysieke omgeving echt kunnen versterken. Vragen zijn: Wat is waar effectief en combinatie met welke andere maatregelen? Met kennis kan de integrale beleidsontwikkeling verbeterd worden, en ook de uitvoering. De provincie wenst ook meer te werken aan oplossingen voor wateroverlast en anders om te gaan met grondgebruik.
- **Beter inzicht krijgen in de beleving van de problematiek van de klimaatthema's:** Het is onduidelijk of hitte een probleem is in het gebied. De meningen zijn daarover verdeeld. Maar de vraag speelt wel hoe mensen de hitte beleven. Wordt hitte voor de hele stad een probleem of voor specifiek wijken, of specifiek bevolkingsgroepen? Heeft men er nu al last van? En hoeveel graden mag het zijn in de bebouwde omgeving? En welke consequenties heeft het op sterftcijfers en arbeidsproductiviteit? Dit soort vragen gaan over de beleving van de klimaatthema's door verschillende groepen op verschillende locaties. Die inzichten helpen om gepaste maatregelen te nemen of gerichte boodschappen te formuleren
- **Kennis beschikbaar maken en bij elkaar brengen:** er is een grote behoefte om aanwezige kennis bij elkaar te brengen, uit te wisselen en beschikbaar te maken. Dit gaat om lokale, nationale en Europese kennis.

3.2 Nieuwe kwesties aanpakken

Waterveiligheid, overstromingen zijn al onderwerp van samenwerking en grootschalige, ambitieuze plannen. Er wordt al aan heel wat thema's gewerkt op vlak van klimaatverandering. Er is behoefte om samen te werken rondom een aantal nieuwe kwesties: of omdat ze nog betrekkelijk nieuw zijn, of omdat de vraagstukken vergelijkbaar zijn voor de partners.

Dit zijn onder meer:

- **Thema's zoals hitte en droogte meer integreren in beleid:** Hitte en droogte hebben nog beperkte aandacht vanuit de lokale overheden. De ambitie is om de komende jaren na te gaan of, hoe en waar dit opgepakt kan worden en te komen tot uitvoering van (voorbeeld) projecten.

- **Vergroenen en revitaliseren van bedrijventerreinen:** Een ambitie die bij meerdere gesprekspartners aangetroffen werd, is om bedrijventerreinen te vergroenen en te revitaliseren, onder meer in antwoord op de klimaatverandering, maar ook omdat het tal van andere voordelen oplevert. Bedrijven hebben regelmatig wateroverlast. Door schaarste aan groen ontstaat ook hittestress. Platte daken van bedrijven en fabriekshallen, bijvoorbeeld, leiden tot grote warmte, met het effect dat werknemers minder productief zijn. Groene daken en gevels kunnen zorgen voor verkoeling in wateropvang.
- **Voorbereiden op 'restrisico':** Wetende dat het soms jaren kan duren totdat alle nodige maatregelen gerealiseerd zijn, ligt er de ambitie om alvast voorbereid te zijn op extreme situaties die nog niet (of nooit) opgevangen kunnen worden. Bijvoorbeeld een zeer hevige regenbui, of een overstroming. Er ligt de ambitie om binnen de lokale overheid beter inzicht te krijgen in wat er kan overstromen in een extreme situatie en dan samen te bespreken of er zaken zouden moeten wijzigen in de rampenplannen. Ook kunnen bijvoorbeeld afspraken met brandweer gemaakt worden dat in bepaalde straten het water wel mag blijven staan. Het is de ambitie om in de komende jaren die gesprekken plaats te laten vinden en keuzes te maken.
- **Koppelen van klimaatadaptatie en mitigatie:** Bij klimaatadaptatie gaat het veelal om investeringen, kosten maken om de negatieve effecten van klimaatverandering te voorkomen of om de overlast te beperken. Klimaatmitigatie leidt tot opbrengsten, doordat er sprake is van een afname van uitstoot van CO₂, methaan of lachgas. Door beiden in beschouwing te nemen zou er een verdienmodel voor bedrijven of organisaties, maar mogelijk ook op een bepaald schaalniveau, zoals de regio, een goede balans kunnen worden bereikt.

3.3 Middelen verwerven en organiseren

Heel veel van de plannen en initiatieven blijven steken en komen niet tot uitvoering omdat er capaciteit of middelen te kort zijn. Daarom is er behoefte om samen te werken om middelen te verwerven en te organiseren.

- **Stimuleringsregelingen bundelen en meer divers pallet aan financiering beschikbaar stellen:** Gemeenten hebben onvoldoende zicht op beschikbare fondsen en financieringsmogelijkheden voor de klimaatmaatregelen. Er zijn tal van stimuleringsregelingen voor klimaatmaatregelen, die veelal niet even overzichtelijk zijn voor burgers en ondernemers. Het is een ambitie om die te bundelen, zodat toegankelijkheid verbeterd wordt. Ook is er vooral veel financiering voor innovatie, maar soms is er ook gewoon financiering nodig voor 'hetzelfde' – niet innovatie. Die financiering zou ook beter beschikbaar gemaakt kunnen worden.
- **Interactieve planvorming vergt momenteel veel; daarom toewerken naar een andere inzet van beleidsmedewerkers:** Diverse gemeenten betrekken op een actieve wijze particulieren als burgers, bedrijven en instellingen bij het vraagstuk, met name gericht op betekenisgeving, bewustwording, maar ook voor het zoeken naar oplossingen en maatregelen, gedragsverandering. Interactieve processen zijn tijdsintensief. Het zijn vooral ambtenaren die in de avonduren met groepen burgers het gesprek aan gaan. Er is sprake van een nieuwe wijze van werken, waarvan de eerste resultaten hoopgevend zijn. Dat betekent dan ook oude werkwijzen durven los te laten. Duidelijk is ook dat dergelijke processen voor de betrokken organisaties een groot beroep doen op de beschikbare capaciteit.
- **Betere toegang tot Europese middelen:** Europa stelt voor Europese regio's veel geld beschikbaar voor klimaatacties en andere regionale initiatieven. Dat geld is niet altijd even eenvoudig te verwerven. Er is behoefte om samen op te trekken naar Europa om toegang te vinden tot het geld.

3.4 Vaardigheden ontwikkelen

Elke partner die bezig is met klimaatverandering doorloopt een gelijkaardig leerproces. Er is behoefte om die vaardigheden te ontwikkelen, niet louter door 'learning by doing'.

- **Een gestructureerde en reguliere aanpak ontdekken:** Uit de verschillende ervaringen van de koplopers wil de provincie graag een gestructureerde en programmatische aanpak voor klimaatadaptatie ontwikkelen die ook de andere lokale overheden kan helpen bij het ontwikkelen en uitvoeren van maatregelen.
- **Bewustwording en actie stimuleren bij private partijen (burgers en ondernemers) via participatie en communicatie:** men is bezig om burgers en ondernemers tot actie te bewegen voor klimaatverandering. Dat is niet gemakkelijk en gaat niet vanzelf. Men wil vaardigheden rondom participatie en communicatie te ontwikkelen zodat die mensen initiatieven nemen. Er is een overtuiging dat het de overheid heel veel doet in de openbare ruimte om klimateffecten op te vangen, maar dat alleen zal niet genoeg zijn. Aangezien 60 tot 80% van de gronden in bezit of beheer zijn van private partijen, zal het nodig zijn dat ook zij bewogen worden om bewuster met hun omgeving om te gaan om samen klimateffecten te matigen. Samenwerking met private partijen is nodig en er zou meer samen verantwoordelijkheid genomen moeten worden. Het gaat daarbij om bedrijven, woningstichtingen, zorginstellingen, onderwijsinstellingen en burgers. In Land van Cuijk is er veel geïnvesteerd in bewustwording. Bij de meeste overige betrokken organisaties staan bewustmakingscampagnes in de startblokken (bij Den Bosch, Oss, Waterschap, Bernheze, Meijerijstad ...), om ook private partijen te stimuleren tot het nemen van klimaatmaatregelen. Ook creatieve instrumenten moeten worden ingezet, zoals een workshop met architecten, stedenbouwkundigen en ontwikkelaars en goede voorbeelden uit de streek en buitenland om elkaar inspireren. Via gedragsverandering van die private partijen kan al heel erg veel bereikt worden. De "weerdialogen" maken daar mogelijk een begin mee.

3.5 Meer slagkracht organiseren

- **Andere beleidsdiensten enthousiasmeren tot klimaatactie:** Op dit moment worden de klimaatinitiatieven en maatregelen vanuit het waterschap en de gemeenten vooral vanuit het perspectief omgeving, groen, water, bodem, milieu en duurzaamheid genomen. De wens is om klimaatverandering ook onderdeel te laten zijn van de andere beleidsafdelingen, zoals economie, natuur, landbouw, zorg, welzijn en verkeer. Dat is niet gemakkelijk, omdat er momenteel nog te weinig aandacht voor klimaat bestaat. Omdat hier kansen liggen is het belangrijk om de klimaatverandering onder de aandacht te brengen bij die beleidsdiensten en om daarom uitwisseling tussen beleidsvelden en sectoren te starten. Dat is genoemd als uitdaging voor de komende tijd.
- **De economische sectoren tot beweging brengen:** Aansluitend op de vorige ambitie, om private partijen te stimuleren tot klimaatactie, ligt er de uitdaging om die bedrijven in beweging te brengen. Dat zou bijvoorbeeld kunnen door nauwere samenwerking met de verzekeringssector. Er ligt een uitdaging om deze overheden met de verzekeringssector in contact te brengen om te kijken wat men samen zou kunnen doen om de transitie naar klimaatbestendigheid in de economie te stimuleren. De verzekeringssector heeft immers baat bij minder schadeclaims en is momenteel al aan het kijken op welke manier klimaatverandering zou kunnen worden meegenomen in de premies. De provincie wenst ook meer te werken met de agrarische sector, bijvoorbeeld om koolstof vast te leggen of water vasthouden.
- **Klimaat koppelen aan gezondheid, leefbaarheid en economie:** Mensen liggen niet wakker van klimaatverandering. Wel vinden ze het belangrijk dat ze gezond zijn, dat het gebied leefbaar is en dat er economische ontwikkeling is. Het is de ambitie om het thema klimaat in de komende tijd invulling te geven door te werken aan maatschappelijke uitdagingen zoals gezondheid, leefbaarheid en economische ontwikkeling. Klimaat biedt

immers ook een kans, zoals voor recreatie en toerisme, maar ook voor minder voor de hand liggende economische sectoren, zoals bijvoorbeeld ICT, die innovatieve oplossingen kunnen ontwikkelen om mensen te helpen bij gedragsveranderingen, of voor landbouw omdat ze zo meer subsidies vanuit Europa kunnen binnenhalen door innovatieve toepassingen. Die innovaties kunnen dan vervolgens ook in andere regio's en landen verkocht worden.

- **Integrale aanpak: koppelen van functies:** Verschillende voorbeelden van de betrokken partijen laten zien dat er een heleboel ideeën leven bij de mensen. Ook laten de voorbeelden zien dat er een heleboel ideeën te koppelen zijn en meegenomen kunnen worden genomen bij het uitwerken van maatregelen om ongewenste klimaat effecten tegen te gaan. Het icoonproject in Meijerijstad en klimaatadaptatieprojecten in Boxmeer/Land van Cuijk laten dit zien.

3.6 Monitoring organiseren

Er is behoefte om de stand van zaken te meten: de stand van zaken op vlak van klimaatbestendigheid, de kwetsbaarheid en de voortuitgang van de acties.

- **Opzetten van een regionaal monitoringsmeetnet voor water:** Het waterschap is met gemeenten bezig om een meetnet op te zetten om water te monitoren, in kwantitatieve en kwalitatieve zin. De bedoeling is om de stedelijke meetnetten te koppelen met die van het landelijk gebied. Dit wil men door ontwikkelen, omdat het inzicht kan geven wat het effect van hevige regens op het watersysteem is en op de mogelijke afwenteling tussen stad en land en vice versa. Dit moet de vraag beantwoorden waar het water het meest doelmatig opgevangen kan worden.

4 Conclusie van het projectteam en opstap naar uitvoeringsprogramma

4.1 Waar staat Noordoost Brabant in het klimaattransitieproces?

Noordoost Brabant is al een tijd bezig met klimaatverandering. De kenmerken van de bestaande activiteiten zijn de volgende:

- De maatregelen zijn veelal ruimtelijk van aard. Deze aanpak wordt hard aangemoedigd vanuit het rijk via het Deltaplan Ruimtelijke Adaptatie
- De activiteiten zijn vooral gericht op het versterken van het groene, fysieke systeem – dat wordt in wetenschappelijk jargon ecosystem based adaptation genoemd. Deze gekozen strategie wordt sterk aangemoedigd vanuit de Europese Commissie.
- De meeste maatregelen zijn gericht op publieke gronden
- Er zijn in beperkte mate stimuleringsregelingen in het leven geroepen
- De maatregelen zijn zover als kan geïntegreerd binnen bestaande beleidskaders
- Er zijn veel initiatieven vanuit betrokken partners (gemeenten en waterschappen), maar de uitvoering blijft nog achter

Klimaatmitigatie en -adaptatie is een proces, waarbij gesprek tussen regionale partners een voorwaarde is om te komen tot een gezamenlijk begrip van het vraagstuk, de doelstellingen, de maatregelen, de implementatie en de effecten. Het proces is aan de gang gebracht.

- Er worden gesprekken gevoerd over de klimaatthema's en er is overeenstemming over de resultaten van de klimaatstresstest. Men weet op algemeen niveau met welke klimaatthema's men rekening moet houden: waterveiligheid, hitte, droogte en wateroverlast.
- Er is een keuze gemaakt om klimaatverandering in eerste instantie via ruimtelijke aanpassingen aan te pakken om zo veerkracht te versterken. Nu is het zaak om de aanpak te verbreden naar het sociale domein en zo een link te leggen naar andere thema's als gezondheid en burgerparticipatie.
- Er zijn ambtenaren die klimaatverandering verankeren in huidig beleid: groenbeleid, waterbeleid, openbare ruimte, bodembeleid. Kortom, er zijn beleidsmensen die zich erom bekommeren en die klimaatverandering in een eerste set van beleidsdomeinen integreren. Klimaatbeleid dient vervolgens ook te worden geïnternaliseerd in gedrag van burgers en bedrijven en bij andere organisaties en instellingen.

De aanpak is nog niet over de volle breedte geïmplementeerd. Er is behoefte aan meer activiteiten in het landelijke, onbebouwde gebied en ook aan het activeren van private actoren voor klimaatverandering.

4.2 Organisatie van de samenwerking

Aan ambitie en ideeën is niets tekort in NOB. Het knelpunt is vooral het gebrek aan tijd en capaciteit om de projecten uit te voeren. Daarom is de kracht van velen nodig om elkaar verder te helpen. Een samenwerkingsovereenkomst zou ondertekend kunnen worden door de geïnteresseerde organisaties. Via die ondertekende samenwerkingsovereenkomst wordt het programma ingebed in bestaand beleid.

Om de continuïteit te garanderen is het advies om een programmabureau op te richten waar de samenwerkingspartners een beroep op kunnen doen wanneer zij projecten willen uitvoeren. Het programmabureau bestaat uit een bestuurlijke trekker, die de programmamanager is. Daarnaast ook

uit medewerkers uit de quadruple helix: overheid, bedrijven, onderzoek, maatschappelijke organisaties. Het programmabureau heeft expertise in huis op vlak van communicatie en middelenwerving en heeft een trekker voor projecten op vlak van bebouwd en op vlak van onbebouwd.

De taken van het programmabureau zijn continuïteit waarborgen, nieuwe initiatieven aanjagen en de resultaten borgen. Hieronder worden de taakvelden verder toegelicht

4.3 Voorstel voor taakvelden in het uitvoeringsprogramma

Samenwerking op het niveau van Agrifood Capital en een collectieve aanpak kunnen op verschillende manieren leiden tot een grotere efficiëntie en effectiviteit. De taakvelden zijn erop gericht om die samenwerking concreet te maken via tal van activiteiten en projecten.

Bij uitwerking in taakvelden zou onderscheid moeten worden gemaakt tussen klimaat in bebouwd gebied en klimaat in onbebouwd gebied. Ook zou er een taakveld moeten worden onderscheiden die zich richt op het verbinden of integreren van bebouwd en onbebouwd gebied om zo klimaatverandering aan te pakken.

Het valt ook op dat er tal van procesgerelateerde taken nodig zullen zijn om aan de behoefte te kunnen voldoen. Die gaan over:

- Middelen verwerven
- Capaciteitsmanagement
- Netwerk ontwikkelen
- Kennis en leren
- Communicatie en participatie

4.3.1 Taakveldmiddelen verwerven

Dit taakveld is gericht op het beter organiseren van beschikbare middelen en verwerven van nieuwe middelen. Projecten kunnen opgezet worden rondom nieuwe manieren van investeringen en het maken van businessplannen, zodat de acties ook geld opleveren. Activiteiten kunnen gaan over hoe verdeling/verevening te laten plaatsvinden. Klimaatadaptatiemaatregelen vragen om een investering op korte termijn, terwijl de baten pas op lange termijn merkbaar zijn. Ook worden ingrepen genomen in het landelijke gebied, terwijl de steden daarvan profiteren. Het is daarom belangrijk om tot regionale samenwerking te komen om de lasten en lusten op gelijke manier te verdelen. En activiteiten te ontwikkelen om toegang te vinden tot middelen en kennis op het nationaal en het Europese niveau. Klimaat staat als één van de Grand Challenges hoog op de Europese agenda. Er zijn diverse programma's en fondsen die kunnen worden benut bij de aanpak op het regionale niveau. Die zijn zowel gericht op kennisontwikkeling, als op de uitvoering. Daarnaast bestaan er mogelijkheden voor samenwerking met andere regio's om van elkaar te leren over de verschillende routes en aanpakken om te komen tot klimaatbestendige regio's. Ook het Rijk en de provincie hebben heel wat kennis en middelen beschikbaar om gebieden te helpen in het klimaatproces. De regio heeft het gevoel dat ze nog niet goed genoeg toegang heeft tot die middelen en kennis.

4.3.2 Taakveld: capaciteitsmanagement

Om de flexibele schil te organiseren zijn activiteiten nodig om de capaciteit aan te trekken. Hierbij gaat het om samenwerking om de beschikbare capaciteit in te zetten en beschikbaar te maken voor nieuwe initiatieven bijvoorbeeld via een databank aangeven welke capaciteit er is om beroep op te doen bij de uitvoering van initiatieven.

4.3.3 Taakveld netwerkontwikkeling

Agrifood Capital is een netwerk van private partners, overheden en kennisinstellingen. Betrokkenen in het netwerk kunnen elkaar vinden om initiatieven op te zetten om klimaatbestendig te worden. Ook is onderlinge afstemming nodig, zodat de initiatieven elkaar kunnen versterken. Om dit proces te

ondersteunen is actieve netwerkontwikkeling en netwerkmanagement vanuit Agrifood Capital en de partners bij de klimaataanpak van belang.

Doel van netwerkontwikkeling is:

- Afstemmen van initiatieven voor efficiënte inzet van middelen – bestuurlijke agenda's gelijkschakelen om momentum te maken - zo ontstaat ook bestuurlijk draagvlak. Er ontstaat bestuurlijke visie en een blik vooruit. Men kan meer aandacht verkrijgen op het schaalniveau van provincie, Rijk en EU. Dat is relevant voor profilering, lobby, verandering van wet- en regelgeving en het aantrekken van subsidies. Ook worden onbedoelde neveneffecten voorkomen – bijvoorbeeld een bedrijf dat besluit zich te in de naburige gemeenten te vestigen, omdat daar groendaken niet verplicht worden.
- Samenwerking met bedrijven en burgers tot stand brengen.
- Netwerken van partners die actief zijn in het klimaatbeleid te koppelen aan regionaal economische netwerken van agrifoodclusters en ketens.

Het is vooral zaak om het bestaande netwerk te verbreden met maatschappelijke partners. Dan evolueert het netwerk naar een quadruple helix samenwerking.

De bedoeling van de netwerkontwikkeling is om ervoor te zorgen dat de mensen beter met elkaar samenwerken en dat ze samen nieuwe projecten kunnen opzetten. De kern van de netwerkontwikkeling zouden ervaringen en innovatieve praktijken kunnen zijn, zodat men van elkaar kan leren en geïnspireerd raakt om nieuwe projecten op te zetten. Netwerkontwikkeling is de basis voor het innovatieve ecosysteem voor klimaat.

Uit eerste ervaringen met het betrekken van diverse partners bij de klimaataanpak blijkt dat het kan leiden tot ideeën en inspiraties. Mensen zijn bereid mee te doen. Dialogen (over acties) zorgen ervoor dat mensen elkaar begrijpen en elkaar gemakkelijker kunnen vinden.

4.3.4 Taakveld kennis, leren en vaardigheden ontwikkelen

Dit taakveld gaat over:

- Kennisniveau vergroten door kennis samen te brengen
- Kennisvragen aanpakken
- Kennis vertalen naar het specifieke gebied
- Delen van succesvolle aanpakken om private partijen te betrekken
- Elkaar steunen in lastige veranderingsprocessen; men heeft elkaar als professional hard nodig.

Om het kennisniveau te vergroten, de verbinding met kennisinstellingen en onderwijs te verbeteren, de beschikbare kennis beter te benutten en het gezamenlijk leren te stimuleren, zal vanuit Agrifood Capital en de betrokken partners actieve ondersteuning moeten plaatsvinden op vlak van kennismanagement, leren en innovatieprocessen.

Gemeenschappelijke kennisbasis

Regionale samenwerking voor gemeenschappelijke kennis- en vaardighedenbasis (ook leren). Er is behoefte om kennis te verzamelen en te delen over de lokale vertaling van klimaateffecten en over de effectiviteit van maatregelen, vooral onder welke condities de maatregelen kunnen werken en in welke combinatie. Dit gaat over kennis, die elke actor die keuzes moet maken tussen de vele adaptatiemaatregelen nodig heeft. Ook wil men meer praktische kennis uitwisselen over hoe anderen het klimaatproces aanpakken, om zo te leren van elkaar en inspiraties met elkaar te delen. Bijvoorbeeld over hoe men erin kan slagen om klimaatverandering onderdeel te laten worden van het economische beleid. En om tools en methoden met elkaar uit te wisselen, bijvoorbeeld hoe plannen gevormd kunnen worden, klimaattoets, ... Het gaat dus om:

- Wetenschappelijke cijfers/kaarten – kennis
- Praktijkkennis – vaardigheden ontwikkelen
- Methodieken en tools, bijvoorbeeld tools om plannen te maken, om stakeholders te betrekken,

- Good practices

Al enkele genoemde kennisvragen:

1. Effect van droogte op de groenvoorzieningen – welk soort groen kan water goed vasthouden?
2. Welk groen kan elkaar versterken, ook in het kader van mogelijke insecten en plagen?

Regionale samenwerking als denktank voor fundamentele vraagstukken

Aanpassen aan klimaatverandering is een veranderingsproces waarbij het niet vooraf precies duidelijk is hoe dit aan te pakken. Een regio moet zelf uitzoeken wat er nodig is. Daarbij komt men op een aantal fundamentele vraagstukken waarop geen éénduidig antwoord te formuleren valt. Dat antwoord moet ontwikkeld worden en dat zou via een regionale samenwerking kunnen plaats vinden. Om een voorbeeld te geven omtrent hitte: hoe warm mag het in de stad worden? Hoe moeten de wetenschappelijke gegevens geïnterpreteerd worden? Wat vinden we ervan? Wat is aanvaardbaar? Of vragen met betrekking tot de landbouw, of het in de toekomst nog voldoende nat zal zijn om huidige landbouwactiviteiten te kunnen garanderen.

4.3.5 Taakveld communicatie en participatie

Om mensen te activeren om klimaatacties te nemen, is communicatie belangrijk. Dat is niet eenvoudig omdat de doelgroep divers is. Agrifood Capital kan er een rol in spelen om de boodschappen en communicatie voor het hele gebied te stroomlijnen en af te stemmen en te zorgen dat er verschillende verhaallijnen ontwikkeld worden die aansluiten bij de beleavingswereld van de verschillende quadruple helix partners. Daar kunnen projecten voor opgezet worden.

4.3.6 Taakveld living lab en community of practice

Door praktijken centraal te stellen kunnen mensen leren van elkaar en vaardigheden ontwikkelen zoals op vlak van uitvoering van adaptatieprojecten, communicatie en stimuleren van samenwerking met private partijen: ondernemers en burgers. Via die Community of Practice kan een gestructureerde en reguliere aanpak ontwikkeld worden. Via Living Lab worden nieuwe concepten uitgevoerd en getest.

4.3.7 Taakveld monitoring

Om voortgang op vlak van klimaat vast te stellen is een monitoringsactiviteit waardevol. Door het uitvoeren van monitoring wordt duidelijk welke voortgang geboekt wordt, waar nog extra aandacht nodig is. Dat vraagt onder meer voor het opzetten van regionale meetnetten. Want data is van belang om de keuze van maatregelen op te baseren, maar ook om de effecten te meten en de maatregelen te evalueren.

4.3.8 Taakvelden projecten: bebouwd en onbebouwd gebied

De problemen in bebouwd en onbebouwd gebied vragen om maatregelen en de uitvoering van projecten. Die projecten kunnen plaatsvinden op verschillende schaalniveaus.

	Onbebouwd gebied	Bebouwd gebied
Plot	Boer – innovaties op boerderij	Burger: innovaties aan huis Bedrijf: waterinnovaties; innovaties op de site
Terrein/wijk	Groep van boeren – waterinnovaties met boeren	Groenblauwe bedrijventerreinen; ruimtelijk adaptief ontwerpen
Ketenaanpak	Aanpak met bedrijven in regio	
Regionaal aanpak	Actiegerichte projecten om kansen uit bebouwd gebied en onbebouwd gebied met elkaar te verbinden	

Het gaat om maatregelen die boeren kunnen nemen op hun terrein, of burgers en bedrijven op hun gronden, Het gaat om maatregelen op specifieke locaties of in wijken. Ook kan het gaan om acties in de keten en op regionaal niveau.

5 Bijlagen

5.1 Genodigden

Naam	Organisatie
Pieter Ossenblok	Gemeente Bernheze
Christianne Derikx	Gemeente Bernheze
Harold Soffner	Gemeente Bernheze
Roel Clement	ZLTO
Elshof, Johan	ZLTO
Ien Lucas	Gemeente Oss
Anita de Smit	Gemeente Oss
Frank Geenen	Gemeente Oss
Willy Thijssen	Provincie Noord Brabant
Maurits van der Stappen	Mijn Gemeente Dichtbij
Jos Bongers	Gemeente Meierijstad
Petri van der Aa	Gemeente Meierijstad
Aniek Linskens	Gemeente Uden
Hilde Vandekeybus	Gemeente Uden
Gea van den Berg,	Gemeente Uden
Karin van de Hoeven	Waterschap De Dommel
Paul van Dijk	Waterschap De Dommel
Martine Beuken - Greben	Gemeente 's-Hertogenbosch
Frank van Lamoen	Provincie Noord Brabant
Dick Veen	Gemeente Heusden
Nicolette Peters	Gemeente Boxmeer
Arthur Hofstad	Klimaatbestendig Land van Cuijk
Marianne Rijken	ZLTO Oss-Den Bosch
John Jansen	Waterschap Aa en Maas
Dirk van Helvoirt	Waterschap Aa en Maas
Danielle van Son-Louwers	Waterschap Aa en Maas
Jan van Vlijmen	Gemeente Uden
Frits Fastenau	Mijn Gemeente Dichtbij
Roel Wouters	Gemeente Sint Anthonis
Henri van Wylick	Waterschap de Dommel
Freya Macke	Gemeente 's-Hertogenbosch
Sjoerd Sibbing	Provincie Noord Brabant
Ingrid Langenhoff	Klimaatbestendig Land van Cuijk
Willem van den Heuvel	Mijn gemeente Dichtbij
Ton Hanegraaf	Mijn gemeente Dichtbij

5.2 Workshop om samenwerking invulling te geven

Op 13 juni 2017 brachten we ongeveer 30 deelnemers uit gemeenten, waterschap, provincie en ZLTO samen in Den Bosch – bij Agrifood Capital om de samenwerking verder uit te werken voor elk van de behoeften. Die uitkomsten worden dan gebruikt om taakvelden en projecten voor te stellen voor bebouwd en voor onbebouwd gebied.

Wie was aanwezig?

- Alle klimaatthema's waren vertegenwoordigd onder de deelnemers
- Er waren mensen die actief waren in stedelijk gebied, landelijk gebied en stad-landrelatie
- Er is interesse om te werken rondom alle klimaatthema's zoals droogte, hitte, waterveiligheid en wateroverlast. Velen gaven aan dat men met meerdere klimaatthema's tegelijkertijd aan de slag gaat/wenst te gaan en dan men op zoek is naar maatregelen en ruimtelijke ingrepen die een oplossing zijn voor meerdere klimaatproblemen.

5.2.1 Het programma

10:00 -10:20 Kennismaking
10:20 - 10:40 Context
10:40 – 11:15 Behoeften
11:15 – 12:15 Activiteitenplanning
12:15 – 12:50 Naar een regionaal uitvoeringsprogramma
12:50 – 13:00 Afsluiting

5.2.2 Inleiding over Agrifood Capital en de Versnellingsafspraken 'Realisatie maatschappelijke opgaven'- door Liesbeth de Theije.

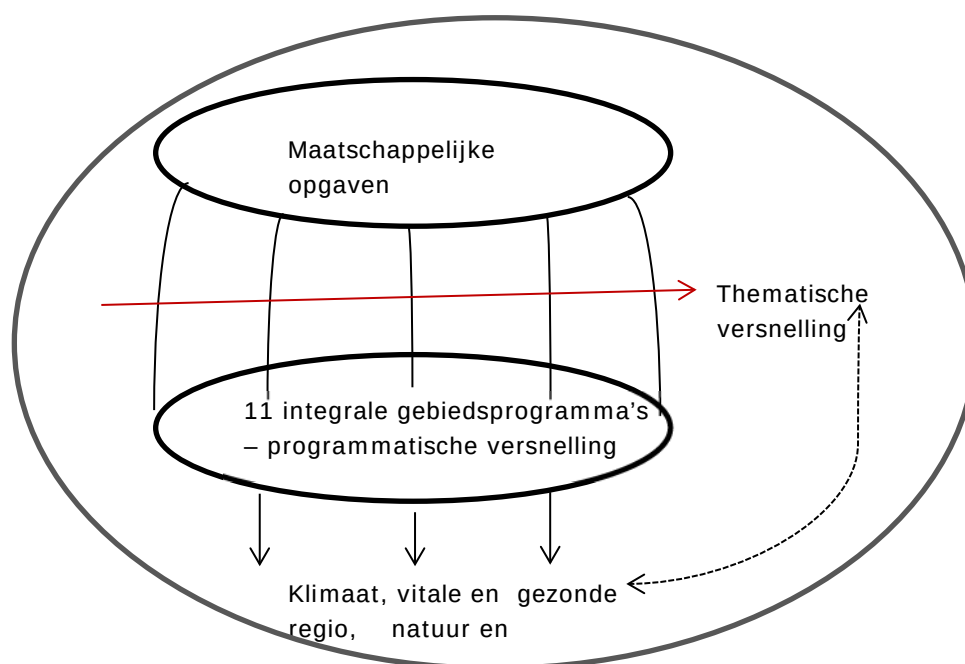
Agrifood Capital wil als samenwerkingsverband ervoor zorgen dat de regio economisch goed ontwikkeld. Dat doet ze door samenwerking te realiseren met en tussen de verschillende economische sectoren in het gebied. Voor die economische ontwikkeling is het van groot belang dat de omgeving de geschikte condities schept. De regio richt zich vanaf 2017 op enkele prioritaire maatschappelijke opgaven waar Agrifood Capital als regio kansen en urgentie ziet om op regionale schaal nieuwe initiatieven en innovaties in triple helix verband aan te jagen, te verbinden en van elkaar te leren. Deze zijn:

- 1) Klimaatbestendige regio
- 2) Vitale en gezonde regio
- 3) Verbinden van economie, natuur en wateropgaven
- 4) Realisatie zichtbaar, beleefbaar, beheerbaar natuurnetwerk

Naast het regiobreed aanjagen van deze thema's, zijn er in de regio 11 integrale gebiedsopgaven (zie afbeelding) en 2 landschappen Maashorst en Groene Woud die als belangrijke 'voertuigen' benut worden om deze maatschappelijke opgaven integraal met andere opgaven als natuur, water, infra enz. te realiseren.

Programmaontwikkeling

Jaarlijkse afspraken

De provincie en AgriFood Capital zetten zich gezamenlijk in om de resultaten op bovengenoemde vlakken de komende drie jaar te continueren en te versnellen. Om flexibiliteit te behouden en koers waar nodig te kunnen bijstellen, vindt ieder jaar afstemming plaats over concrete projecten en activiteiten in het volgende jaar.

Regionale ambitie op de prioritaire maatschappelijke opgaven en gebiedsopgaven

Klimaatbestendige regio

Noordoost Brabant heeft in het najaar van 2015 een klimaatstresstest uitgevoerd. Deze test brengt zaken in beeld als wateroverlast, met schade aan infrastructuur, landbouw en gebouwen, droogte met effecten op de agrarische sector en hittestress met effect op onze gezondheid. Naast het opnemen van de klimaatopgave in de gebiedsopgaven, zoals langs de Maas, zet regio Noordoost Brabant zich in 2017 samen met andere partners in om een koppeling te maken met de agrarische sector, klimaatbestendige steden en het stimuleren van nieuwe initiatieven en concrete innovaties op dit vlak.

Gezonde en vitale regio

In 2017 werkt de regio de uitgangspunten/basisprincipes van de 'Blue Zone-theorie' verder uit. Het gaat daarbij om een combinatie van Groene leefomgeving (o.a. natuurlijke beweging, maar ook gezondheidslandschappen i.r.t. transitieopgaven veehouderij, energie), voeding, sociale Cohesie (geloof, geliefden op de 1e plaats, sociale netwerken gezond gedrag) en vitale arbeidsmarkt. Vanuit de verbinding van de lopende regionale programma's 'veerkrachtige leefomgeving', 'voeding en gezondheid' en 'AFC werkt' zijn er mogelijkheden voor bedrijven en andere organisaties om hier met innovatieve concepten op in te spelen. Dit versterkt het realiseren van de missie van AgriFood Capital.

Economie verbinden aan natuur

De komende jaren willen we dat juist bij (agrarische) ondernemers (evenals overige organisaties) een sleutelrol ligt in het leveren van 'ecosysteemdiensten' (zoals gehanteerd in de ZLTO-strategie 'boeren als oplossing'), waarmee doelen voor natuur en water en voor de agrifood keten kunnen worden gerealiseerd. Om dat voor elkaar te krijgen in onder meer de elf gebiedsopgaven zal de regio Noordoost Brabant zich volgend jaar inzetten om te inspireren, partijen aan elkaar te verbinden en nieuwe voorbeelden en pilots aan te jagen waarbij een verbinding wordt gelegd tussen (agrarisch) ondernemerschap/ bedrijven en investering in landschap, biodiversiteit, natuur (ontwikkeling en beheer), duurzame bodem, waterinnovaties. Hierbij sluiten we aan bij de vijf speerpunten van de

provincie op dit vlak: natuur inzetten t.b.v. duurzame landbouw, baten halen uit bestaande natuur, groene werklocaties, economische activiteiten in het groen, kennisontwikkeling.

Realisatie zichtbaar, beleefbaar, beheerbaar natuurnetwerk in de regio

De realisatie van een zichtbaar, beleefbaar en beheerbaar regionaal natuurnetwerk is de primaire doelstelling en aanleiding van het programma groenblauw en wordt integraal meegenomen in regionale gebiedsopgaven en projecten. Eveneens vallen hier projecten onder in relatie tot recreatie en de vrijetijdseconomie.

Integrale versnelling in 11 gebiedsopgaven

De afgelopen jaren is er binnen de regio Noordoost Brabant vanuit het programma Groen Blauw succesvol gewerkt aan 11 integrale gebiedsopgaven en de landschappen 'Groene Woud' en de 'Maashorst'. Deze gebiedsopgaven hebben met ondersteuning van middelen uit de streeknetwerkregeling en van de regio Noordoost Brabant en door bijdragen van de initiatiefnemers en partners in de gebiedsopgaven de stap kunnen zetten naar integrale gedeelde intenties/ ambities/ uitvoeringsprogramma's. Daarmee is de basis gelegd om de komende jaren binnen deze gebiedsopgaven in samenwerking met ondernemers, maatschappelijke organisaties, burgers, onderwijs en kennisinstellingen en overheden projecten en maatschappelijke opgaven in zowel verkennende, als agenderende als uitvoerende vorm te realiseren. Continuering van het programmamanagement voor deze gebiedsopgaven is ook de komende jaren essentieel om ambities, partijen, belangen, opgaven aan elkaar te blijven verbinden en op korte, middellange termijn en lange termijn tot integrale resultaten te komen.

Liesbeth introduceerde ook haar visie op de kansen en meerwaarde van samenwerking op regionale schaal op het thema klimaatverandering:

- Triple helix netwerk – verbinding met ondernemers en onderwijs biedt kansen op aantal specifieke thema's
- Aanvullend op wat er al speelt en loopt
- Agendasetting
- Bundelen krachten t.b.v. middelen – vb klimaatstresstest en Europees netwerk
- Nu concrete kans: voorbeeld regio in de provincie en Europa (in samenwerking WUR)

Het Waterschap Aa en Maas heeft initiatief genomen voor de regionale verkenning.

5.2.3 Inspirerende pitches uit de praktijk: ZLTO – Roel Clement en gemeente Boxmeer – Nicolette Peters

ZLTO:

- Klimaat is voor ZLTO een van de prioritaire thema's
- Landbouw draagt voor 14% bij aan CO₂-uitstoot
- Landbouw is in staat om CO₂ vast te leggen en organische stofgehalte in de bodem te verhogen
- Landbouw kan zowel mitigatie als adaptatie maatregelen nemen

Boxmeer:

- Focus op klimaatadaptatie
- Aandacht voor groene bedrijventerreinen
- Veel inzet op bewustwordingsprocessen
- Draagvlak binnen de gemeente is aanwezig
- Behoeftte aan het delen van ervaringen, elkaar informeren over projecten en leren
- Interesse in het opzetten van pilots

5.2.4 Aan de slag: Behoeften toetsen en aanvullen

Ingrid Coninx van Wageningen Environmental Research presenteerde de behoeften die uit de gesprekken naar voor zijn gekomen en waarop samenwerking in het uitvoeringsprogramma wenselijk is (zie hoofdstuk 3). Die behoeften werden aangevuld.

Dit input is te vinden in de onderstaande uitgewerkte fiches.

De deelnemers geven aan bij de ontwikkeling van een regionaal uitvoeringsprogramma:

- Aandacht te hebben voor de werkorganisatie en voor de beschikbare capaciteit
- Oog te hebben voor 'halen' en 'brengen'. Dat zou zo goed mogelijk in balans moeten zijn
- Dat initiatieven zo goed mogelijk moeten worden opgeschaald. Het waterschap Aa en Maas geeft aan dat men bereid is om ervaringsuitwisseling ten behoeve van opschaling van initiatieven op het regioniveau financieel te ondersteunen.
- Ook aandacht te hebben voor verschillende financieringsvormen.

Aanvullingen op de genoemde behoeften:

- Betere kennis/specifieker inzicht voor planning en uitvoering:
- Match maken met nationale en provinciale aanpak
- Regionale onderwijs- en onderzoekspool op MBO – HBO en WO niveau – nadrukkelijker klimaatvragen daar wegzetten
- Aandacht voor het voorkomen in plaats van bestrijden
- Weinig inzicht is in de wisselwerking tussen het bebouwde en het onbebouwde gebied.

Vaardigheden ontwikkelen

- Omgevingswet, -visie meenemen
- Samenwerkingsplatform "klimaatbewust Agrifood Capital – elke druppel telt in Brabant" – voor uitwisseling, communicatie, participatie en bewustwording
- Integraal werken groen/blauw is net zo belangrijk als rood. Grondbedrijf is dominant, verdienmodel, exploitatie. Meer aandacht voor het lange termijnperspectief

Nieuwe thema's agenderen en oppakken

- Slagkracht organiseren
- Middelen verwerven
- Monitoring en uitvoering
 - o Doen
 - o Gezamenlijk uitvoeringsprogramma opstellen
 - o Klimaattoets, klimaatscan, maar ook gedragsverandering van bewoners en bedrijven, organisaties en ondernemers

5.2.5 Behoeften verkennen en uitwerken tot taakvelden en projecten

Hieronder staat de samenvatting van de groepsdiscussies beschreven. Dit is vaak op woordelijke manier gedaan, vandaar de variatie in beschrijving en de overlap tussen de verschillende paragrafen.

5.2.5.1 Betere kennis /specifieker inzicht voor planning en uitvoering

De taakvelden die uitgezet zouden kunnen worden met betrekking tot deze behoefte voor het organiseren van kennis zijn de volgende:

1. Lijn - onderwijsprogramma's: klimaatverandering integreren in het onderwijs/instellingen in de regio (alle scholen).
 - Ambitie is om klimaatverandering in onderwijsprogramma's in te brengen rondom de vraagstelling 'hoe werkt het systeem in NOB en wat betekent klimaatverandering voor dit systeem'.
 - Nodig om dit in gang te zetten: commitment van de scholen, gemeenteambtenaren zijn bereid om les te geven op de scholen;

subsidieprogramma van de provincie over scholen, werken met jeugd rondom moestuinen – werken met de talentencampus en oranjefonds.

2. Kennisontwikkeling door vragen neer te leggen bij scholen zodat studenten er rond kunnen werken:
 - Ambitie: vraagbaak
 - Nodig om dit in gang te zetten: samenwerking tussen regionale vraagstellers en de scholen opzetten. Loket opzetten waar vraag gedeponereerd kan worden, en een organisatie om de vraag weg te zetten.
3. Kennisontwikkeling door vragen neer te leggen bij een pool van deskundigen
 - Ambitie: kennis die beschikbaar is toepasbaar maken voor het gebied NOB met unieke karakteristieken. Via leerstoel, of kennisprogramma op te stellen, of via een vraagbaak waarachter een pool van deskundigen zit. Het is belangrijk dat dit opgezet wordt rondom vragen die echt leven 'on the ground'
 - Nodig om dit in gang te zetten: geld en plan met heldere vraagstelling; de provincie heeft momenteel het project EVOKE lopen en er zal een portaal opgericht worden voor Brabant – afgeleide van het kennisportaal voor ruimtelijke adaptatie; provincie kan contact leggen met I&M in kader van de NAS om de middelen die daar beschikbaar zijn voor kennisontwikkeling, te werven; EU-kennisfinanciering aantrekken.
4. Kennis ontsluiten door samen aan projecten te werken
 - Ambitie: samen projecten opzetten zodat men kennis bij elkaar kan brengen rondom specifieke vraagstukken

Bijvoorbeeld: hoe zit het met de sponswerking in NOB?

GIS kaarten en ervaringskennis bij elkaar brengen

Kijken waarde knelpunten zitten

Zoeken naar oplossingen en de aanpak daarvan

Bijvoorbeeld: wanneer is men klimaatbestendig?

Concretiseren van wat klimaatbestendigheid is, om vervolgens de opgaven te kennen.

Doelstelling zou moeten zijn dat op niveau van Agrifood Capital er een coalitie gevormd en ondertekend wordt van bestuurders die willen investeren in deze kennisontwikkeling rondom bijvoorbeeld drie adaptatie-onderwerpen. Agrifood Capital als de verbinder tussen kennisvragers en kennisleveranciers.

5.2.5.2 Vaardigheden ontwikkelen

De taakvelden die geformuleerd werden zijn:

1. Kennis vergroten over het klimaatvraagstuk: Inzichten zijn nodig over de opgave op verschillende schaalniveaus. Probleem is dat op lage schaalniveaus het moeilijk te berekenen is hoe groot de opgave is, bijvoorbeeld hoeveel water er moet worden geborgen, geïnfilteerd...? En, op wijkniveau – daar moeten vanuit de omgevingsvisie de afwegingen worden. Wat is er nodig:
 - o Beter uitwisselen van bestaande kennis tussen de verschillende partners
 - o Nieuwe kennis en inzichten ontwikkelen
 - o Geografische kennis, kaarten combineren met input van gemeenten waterschap, regio en provincie
 - o Ontwikkelen van regionale kengetallen

Concreet betekent het inventariseren van gegevens, grondwaterstanden, groen, natuur, bebouwing door de verschillende partners, ontbrekende data verzamelen, vervolgens combineren en beschikbaar stellen aan regiopartners; taak voor waterschap, regio, provincie, gemeenten.

2. Educatie: Opleiden van jonge mensen; maken van verbindingen met MBO/HBO, opleidingen van de nieuwe stedenbouwkundigen en mensen binnen agrarische opleidingen.
3. Bewustwording vergroten: Boodschappen over het klimaat formuleren die verder gaan dan technologische kennis van problematiek en maatregelen Vertalen van boodschappen van

systeemwereld naar leefwereld. Beeld van de effecten van klimaatverandering en betekenis voor de concrete leefomgeving van mensen, maar ook laten zien wat bv. Steenbreek op niveau van de regio kan betekenen. Opgeteld effect van alle tegels die worden verwijderd.

Maak gebruik van

- marketing – en communicatiedeskundigen
- social media
- storylines en toepassen van technieken van storytelling
- Formats ontwikkelen, die toepasbaar zijn voor beleidsmedewerkers en andere betrokkenen bij het klimaatvraagstuk
- inzet van coaches (bv watercoaches)
- gebruik kaarten om de klimaatproblematiek te duiden en effecten in de regio zichtbaar maken

Relevant om op regioniveau samen een bewustwordingsstrategie en aanpak uit te werken. Relevant om op dat schaalniveau middelen en capaciteit beschikbaar te maken. Voorts wordt de regio gezien als een overlegpartner van de provincie en nationaal, en kan een rol vervullen in het doorvertalen van boodschappen naar het regionale niveau.

5.2.5.3 Nieuwe thema's agenderen en oppakken

In de deelsessie 'Nieuwe kwesties aanpakken, agenderen en koppelen' is uitgebreid besproken welke klimaatissues of –effecten nog niet (volledig) opgepakt of geadresseerd zijn, maar vooral over klimaat slim te koppelen aan andere sectoren, beleidstrajecten en vooral aan actoren. Agenderen en activeren zijn essentiële acties die naar voren komen.

Regio en rollen

De rol van de regio wordt duidelijk gezien. Een actieve rol in het samenbrengen en aanjagen. Vooral in gelijktrekken en doorbouwen van aanpak (gelijke werkwijzen), vocabulaire en (wijze van) communicatie. Naar eenduidige verhaallijnen, die aanspreken en handelingsperspectief bieden.

Er wordt gepleit voor een sterk handelingsperspectief: doen! Door uitvoering te geven aan wordt ook een basis gelegd voor evaluatie en monitoring. Leren door doen; werken aan klimaatbestendiger worden. Het kan altijd beter, maar wachten is altijd te laat. 100% klimaatbestendig zal nooit mogelijk zijn... Er is altijd restrisiko. Daarbij is het van belang om niet alleen te focussen op pilots en icoonprojecten, maar daarbij meteen ook opvolging, opschaling en continuïteit aan te geven. Goed voorbeeld doet volgen.

Koppelen vanuit kracht

Het is duidelijk dat klimaatadaptatie- en mitigatie geen losstaande thema's zijn. Maar het best tot uitvoering komt door te koppelen met andere thema's en domeinen. Nadrukkelijk kan dit gekoppeld worden met aansprekende thema's, die dicht bij eigen belangen zitten van de business community en de burgers. Denk daarbij aan gezondheid, leefbaarheid, maar ook mobiliteit, bereikbaarheid en veiligheid.

Er worden ideeën geopperd om in te zetten op klimaatneutraal – en bestendig bouwen (comfortabel binnenklimaat, nieuwbouwwijken zonder gas en voordelen in energiegebruik), infrastructuur (schadebeperking zowel in continuïteit en bereikbaarheid, maar ook schadebeperking aan de infrastructuur zelf als gevolg van te droog, te warm en te nat: hitteplan infra) en meer groen in stedelijk gebied. Tenslotte wordt opgemerkt dat mitigatie en adaptatie hand in hand gaan; ook in koppeling met andere thema's Denk aan energietransitie. Verduurzamen, snelfietsroutes, hoogwaardig OV en elektrische Maaslijn en bussen.

Klimaatadaptatie en –mitigatie moeten mee worden genomen in de integrale benadering. Bottom up, waarbij alle belangen betrokken worden en gewogen. In deze integrale benadering komt de triple helix samen, maar vooral ook de burgers moeten actief worden betrokken. Koppel het thema ook in de omgevingsvisies. Triple helix + : burgers!

Klimaatbestendig^{er}: we zijn nooit 100% klimaatbestendig. Er zal altijd restrisico. De vraag is hoe hier mee om te gaan. Zorgplicht van burgers en ondernemers mag niet overgenomen worden, maar de overheden kunnen wel actief koersen op bewustwording en ondersteuning door de impact specifiek te maken en te werken naar mogelijke praktische oplossingen met duidelijke meerwaarde. Denk daarbij aan borgen bedrijfscontinuïteit of comfortabele leefomgeving. Het begint met uitnodigen, dezelfde en aansprekende taal spreken (kansen!). Het is goed om ook de Veiligheidsregio mee te nemen in discussies...

Korte en lange termijn verknopen

Visie zonder actie is een droom, actie zonder visie verdrijft slechts de tijd. Zoals gezegd is het belangrijk om vooral te doen, goede voorbeelden te genereren en zichtbare resultaten, maar daarbij is het ook goed om de lange termijn in beeld te brengen. Wat betekent klimaat in het lange termijnperspectief qua effecten, maar vooral ook qua ontwikkelingsperspectief. Welke integrale scenario's zouden gidslijnen kunnen vormen? Juist in regioperspectief kan dit nadrukkelijk bij elkaar worden gebracht. Daarbij zullen het wel parallelle processen moeten zijn. Start doen en denken.

Project-ideeën

- **Stresstest lokaal:** Het is van belang om de klimaateffecten specifiek en zichtbaar te maken voor bestuur, bedrijven en burgers op aansprekende schaal. De wens is om tot een standaardmethode/werkwijze in de regio te komen. De effectiviteit en efficiency wordt hiermee vergroot en er ontstaat 1 taal en communicatiewijze in de regio. Dit voorkomt ook verwarring. De klimaateffecten moeten nadrukkelijk gekoppeld worden aan (sociaal)economische belangen en effecten (kwetsbaarhedenkaart). Daarmee wordt bewustwording en betrokkenheid genereert. Overheden faciliteren, op gebied van proces en aanbieden/ontsluiten kennis, en zijn ambassadeur. Zo breed mogelijk worden partijen aangesproken en gemotiveerd om de klimaataspecten mee te wegen of te gaan oppakken.
- **Stad en land koppelen:** Er is nog beperkte focus op de relatie tussen stad en land op het gebied van klimaatadaptatie. Daarmee kunnen mogelijk kansrijke oplossingen worden gemist. Gepleit wordt om de samenwerking breder op te zoeken en kansen te verkennen. Denk daarbij aan de rol die de landbouwgebieden rondom de stad kunnen spelen en welke ontwikkelkansen daarbij ontstaan voor de landbouw. Mogelijk is het ook goed de Ladder van duurzame verstedelijking te herijken. De sterke focus op inbreiding kan wellicht niet positief werken op klimaatbestendigheid. Er wordt benoemd dat de B5 vanuit het groenontwikkelingsfonds ook sterker de relatie stad/land wil stimuleren. Deelproject Landbouw en stedelijk waterbeheer; Goede kansen worden gezien in een dialoog over stedelijk en agrarisch waterbeheer. Kennis bij elkaar brengen en benutten lokale kennis en urgenties samenbrengen. Dit brengt mogelijk nieuwe oplossingen en kansen voor aanvullende bedrijfsvoering in de agrarische sector naar voren. Ook kunnen maatregelen gecombineerd worden
- **Gidslijnen Klimaatbestendig ontwerpen:** Er wordt voorgesteld om gidslijnen op te stellen voor klimaatbestendig ontwerpen. Gidslijnen die inspireren, maar ook gemotiveerd onderbouwen welke dichtheden en % wenselijk zijn om klimaatbestendigheid vorm te geven. Dit zal gebied specifiek moeten worden ingezet, immers kleigebied of zandgebied zullen wezenlijk anders zijn. Goed voorbeeld doet volgen en gemotiveerde mogelijkheden bieden een werkbaar inzicht. Voorstel is om lokaal te gaan bouwen aan deze gidslijnen, om de opgedane kennis op te schalen naar de regio. Belangrijk is om inzicht te geven in het wat, waarmee en hoeveel met bijbehorende effectiviteit. Aangegeven wordt dat het RRO een rol hierin kan gaan spelen.
- **Gasvrije wijken.** Als mogelijk project wordt ook aangedragen dat de grondhouding moet zijn in nieuwe ontwikkelingen om te werken aan gasvrije wijken, woningen en bedrijven. Dit is nog niet nader uitgewerkt.
- **Werk met werk maken /integreren in lopende projecten**
Het is evident dat de toekomst vandaag start. Het is daarom belangrijk om het onderwerp

direct mee te koppelen in lopende en toekomstige projecten. Daarbij kan door middel van omgevingsdialogen, ondersteund met de eerdergenoemde lokale stresstest/integrale kwetsbaarhedenkaart en gidslijnen een actieve invulling aan worden gegeven. Investeren aan de voorkant is beter en effectiever dan achteraf 'toetsen'. Ook hier wordt gesteld om de omgevingsvisies te gebruiken en het onderwerp hier goed in te borgen.

- Causale verbanden evident maken / verhaallijnen bouwen
Zoals eerder gesteld is het belangrijk te komen tot een aansprekende taal, die zich richt op de diverse en uiteenlopende belangen van de actoren. Dit zal vooral een positieve insteek moeten zijn, die motiveert tot actie. Wimby: welcome in my backyard. Daarbij kan aangesproken worden op nieuwe kansrijke verdienmodellen, kostenreductie en kwaliteitsverbetering en risicoreductie. Het is goed om dit als regio gezamenlijk op te pakken en met stakeholders; en goed scherp te houden wat het regioprofiel is (Agrifood Capital). Goed is ook om de branchewerking benutten en waardecreatie te bereiken in de innovatieketen in relatie tot het gebiedsprofiel/ambitie (Agrifood Capital).
- Benutten eigen posities, sturing en investeringskracht. Als laatste mogelijk project wordt aangedragen om de eigen posities optimaal in te zetten in het dossier en (grote) investeerders te interesseren. Klimaat als investeringsmogelijkheid. Denk daarbij aan een actieve grondstrategie en pachtconstructies onder voorwaarden. Investeren in grond! Daarmee worden ook korte termijn ondernemen en lange termijn waardecreatie gestroomlijnd.

5.2.5.4 Slagkracht organiseren

Belangrijke stap die gezet moet worden is het bundelen van capaciteit en middelen. Capaciteit in een soort van poule met beschikbare mensen. Middelen in een 'klimaatpot', eventueel beheerd door de regio.

Focus op zowel bebouwd als onbebouwd gebied. Dat vraagt wel een andere type van mensen en inzet (alleen al omdat beoogde samenwerkingspartners echt anders zijn).

Heldere keuze voor specifieke regionale relevante thema's, te verankeren in een regionale intentieovereenkomst.

- Bebouwd: groenblauwe bedrijventerreinen, ruimtelijk adaptief ontwerpen, bewustwording burgers en vergroten slagkracht met burgers en bijv. woningbouwcoöperaties
- Onbebouwd: waterinnovaties met ondernemers t.a.v. m.n. droogte en wateroverlastproblematiek, verbinding aan programma ZLTO (dus ook bodem, circulair).

Meest logische verbinding binnen agrifood ambitie is de focus op onbebouwd. Maar er liggen zeker ook kansen om door inzet op bebouwd gebied burgers, raadsleden, maar ook grotere partijen en bedrijven aan te laten sluiten bij het regionale netwerk.

Er is niet de illusie dat directe veel capaciteit beschikbaar zal zijn. In het begin teren op enthousiaste mensen die creatief met eigen tijd willen omgaan en op die manier inzet leveren voor de regionale samenwerking en aanpak.

Beschikbare capaciteit en middelen tweeledig inzetten: opzetten en coördineren regiobreed programma, maar ook inzet op concrete projecten en uitvoering - (is het een mogelijkheid om beschikbare procesgeld ook voor uitvoering te benutten?) En toch ook niet de 'klassieke' middelen van overheden vergeten: regels (afdwingen klimaatdoelstelling Brabant 2020?), middelen (effectieve inzet), voorlichten.

Deelnemers geven aan dat gemeenten vooral ook hun eigen initiatieven verder moeten blijven oppakken. De ze initiatieven en de energie moeten worden benut als 'inzet'/ onderbouwing richting provincie, rijk, andere partners, Europa om op te schalen naar grotere projectaanpak en extra middelen als regio 'binnen te halen'.

Benut het triple helix netwerk; niet alleen richting bedrijven en ondernemers, maar juist ook richting samenwerkingspartners ZLTO en onderwijs en kennisinstellingen. Dat biedt ook weer nieuwe kansen voor subsidies.

Dilemma/ risico: gemeenten worden momenteel overvraagd om bij te dragen aan klimaatinitiatieven door verschillende partners, netwerken enz. Grootste winst om e.e.a. te bundelen.

Regio wordt ervaren als hét schaalniveau (in vgl. tot provincie, andere netwerken, subregio's en gemeenten) waar we daadwerkelijk verschil zouden moeten kunnen maken.

Oproep: toon lef als regio. Durf heldere keuzes te maken en focus aan te brengen.

5.2.5.5 Middelen verwerven

'Middelen' betekent ook 'capaciteit' (om de maatregelen uit te voeren). Het gaat vooral om het daadwerkelijk verwerven van het geld, want het geld zelf is er wel. De vraag is "hoe halen we de subsidies binnen?"

Wat zouden we morgen anders doen als budget geen issue meer was?

In principe inhoudelijk niet zoveel. De doelen zouden dezelfde blijven. De inzet op bewustwording/gedragsverandering bij bewoners/burgers & bedrijven vergroten door echt 'naar buiten te gaan' en vooral insteken op klimaat robuuste bedrijventerreinen. Dat komt nu niet van de grond. Ook wil men meer inzetten op (hemel)wateroverlast en op droogte bestrijding.

Een beperkend budget en capaciteit betekent niet enkel 'verdelen' maar juist ook keuzes maken. Bijvoorbeeld 'robuuste beekdalen', daar horen bepaalde functies niet in thuis... Dus bijvoorbeeld de intensieve landbouw uit de beekdalen verplaatsen. Dat houdt in dat er randvoorwaarden voor gemaakt moeten worden via beschikbaar budget en capaciteit. Dit gaat om impact maximaliseren op beschikbare budget.

Relatie stad – platteland: meer eenheid maken tussen stad en platteland. Men zou dit meer als één geheel moeten beschouwen, zoals stadslandgoed. Dat gaat dan om samen investeren. Platteland kan diensten leveren voor de stad. Niet alleen rust, natuur, vrijheid en ruimte, maar bijvoorbeeld ook locaties om water te bergen. Dan zou de stad hier wel aan mee moeten financieren.

Overige ideeën:

- Mobiliseren van verzekeraars
- Uitwerken businessmodellen
- Carbon credits = CO2 compensatie in de regio → klimaatfonds t.b.v. CO2 reductie
- Uitbetaling aan agrariërs o.b.v. bodemsamenstelling organisch materiaal... werkt ook goed als spons voor waterberging
- Menskracht, capaciteit: als het geld er is, is het organiseren van (structurele) capaciteit vaak een groter probleem = organisatorische vraag
- Beleid synchroon laten lopen met subsidiemogelijkheden en beiden hiervoor ook ontschotten, zodat met dezelfde hoeveelheid subsidie veel effectievere maatregelen uitgevoerd kunnen worden
- Toerisme opplussen, want daar liggen kansen om extra financiën bijeen te brengen
- Klimaatverandering niet enkel als probleem zien, we kunnen juist ook geld verdienen met klimaatverandering
- Partners beter inzetten in hun eigen kracht
- Bepaalde vormen van landbouw/ veeteelt niet verplaatsen uit de regio, want dat is geen oplossing. De vraag naar deze producten blijft namelijk onverminderd bestaan en dan worden ze enkel elders geproduceerd. Dus door slim samen te werken en te innoveren de opgaven binnen de regio oplossen
- Iedereen is verantwoordelijk voor zichzelf: het is een keuze van een agrariër als hij intensieve landbouw uitoefent in een beekdal

- Investeren in netwerken. Coalities smeden tussen bebouwd gebied en platteland
- Een agrariër wil wel investeren, maar hij kijkt altijd naar een terugverdienmodel/ tijd
- Mestwetgeving belemmert klimaatadaptatie via sponswerking van de bodem (organisch stofgehalte)

Subsidie is vaak enkel cofinanciering, eigenlijk een 'smeermiddel' voor een proces dat niet vanzelf gaat.

5.2.5.6 Monitoring en uitvoering

De groep over het onderwerp monitoring en uitvoering heeft ideeën gecreëerd:

- Groenblauwe schoolpleinen
- Groenblauwe bedrijventerreinen
- Pilots verbinden aan de mitigatie agenda (levert iets op) en de adaptatie agenda (kost wat)
- Één stimuleringsregeling voor inwoner, bedrijven, organisaties (maatschappij) voor klimaat of klimaatbestendige projecten
- Projecten op het gebied van biodiversiteit en gezondheid en natuur, bijvoorbeeld Blue Zone in Oss en Weijerpark in Boxmeer.
- Verdrogingsprojecten in samenwerking met ZLTO en AFC regio

Ze gaven ook aan behoefte te hebben met betrekking tot delen van kennis/expertise/ervaring

- Klimaatbank voor advies en middelen. AFC draait immers op eigen mensen
- Bewustwording en communicatiedenk tank
- Delen en uitwisselen van projectideeën en formats
- Zichtbaar maken van (succesvolle) projecten (evt. via bestaande website) en up-to-date houden en uitwisselen van praktijkervaringen
- Losweken en ontschotten van financiële middelen

Wageningen Environmental Research
P.O. Box 47
6700 AA Wageningen
The Netherlands
T +31 (0)317 48 07 00
www.wur.nl/environmental-research

Wageningen Environmental Research
Report 2844
ISSN 1566-7197

The mission of Wageningen University and Research is "To explore the potential of nature to improve the quality of life". Under the banner Wageningen University & Research, Wageningen University and the specialised research institutes of the Wageningen Research Foundation have joined forces in contributing to finding solutions to important questions in the domain of healthy food and living environment. With its roughly 30 branches, 5,000 employees and 10,000 students, Wageningen University & Research is one of the leading organisations in its domain. The unique Wageningen approach lies in its integrated approach to issues and the collaboration between different disciplines.

To explore
the potential
of nature to
improve the
quality of life

Wageningen Environmental Research
Postbus 47
6700 AB Wageningen
T 317 48 07 00
www.wur.nl/environmental-research

Rapport 2844
ISSN 1566-7197

De missie van Wageningen University & Research is 'To explore the potential of nature to improve the quality of life'. Binnen Wageningen University & Research bundelen Wageningen University en gespecialiseerde onderzoeksinstituten van Stichting Wageningen Research hun krachten om bij te dragen aan de oplossing van belangrijke vragen in het domein van gezonde voeding en leefomgeving. Met ongeveer 30 vestigingen, 5.000 medewerkers en 10.000 studenten behoort Wageningen University & Research wereldwijd tot de aansprekende kennisinstellingen binnen haar domein. De integrale benadering van de vraagstukken en de samenwerking tussen verschillende disciplines vormen het hart van de unieke Wageningen aanpak.

